

В. І. Баранов, В. Г. Івакін

ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ЗІ ЗБРОЄЮ МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.)

Стаття присвячена похованням зі зброєю, виявленим на західно-балтському некрополі Острів у 2017—2019 рр. Розглядаються типи озброєння та їх тактичне застосування.

Ключові слова: Давня Русь, могильник, західно-балтійські племена, зброя, Поросся, фортифікація.

Український лісостеп упродовж багатьох тисячоліть відігравав роль природного кордону між осілим населенням Східної Європи та кочовиками Великого Степу. Важливе місце в цьому фронтірі займала р. Рось, що майже на 350 км протягнулася з заходу на схід, створивши своєрідну межу між цими двома світами. За давньоруських часів Поросся набуває особливо важливої, стратегічної, ролі, прикриваючи з півдня головний політичний та економічний центр Давньоруської держави, її столицю — Київ.

Масштабні археологічні роботи, які вела Архитектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України протягом 2017—2019 рр. поблизу с. Острів, дозволяють по-новому розглянути історичні процеси, що протікали у Пороссі та відкрити нові, раніше не відомі, сторінки нашої історії.

У жовтні 2017 р. в Рокитнянському р-ні Київської обл. на правому березі р. Рось був виявлений середньовічний могильник XI—XII ст. (рис. 1; 2). Знайдені археологічні матеріали є унікальними для теренів України: вони помітно відрізняються від синхронних давньоруських старожитностей регіону та пов'язані із населенням південно-східного узбережжя Балтійського моря (Івакін та ін. 2017; 2018; Баранов, Івакін 2018; Івакін, Баранов 2019; Ваганов,

Івакін 2019; Baranov, Ivakin, Shiroukhov 2019). Помітний відсоток серед виявлених поховань складають комплекси зі зброєю. Уведення до наукового обігу цих матеріалів і стало основною метою даної роботи.

Могильник займає велику надзаплавну територію площею до 65 га, яка відокремлена від іншої частини берега невеличким ярмом та поступово знижується у напрямку р. Рось. На протилежному березі в заплаві, на відстані 500 м від могильника, розташоване давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси (рис. 1; 2). Слід відзначити, що близькість могильника до річки або великої водойми взагалі притаманна для балтських народів (Bertašius 2016, p. 234).

Не можна сказати, що територія, де знаходиться некрополь, залишилася поза увагою дослідників-археологів. У 1973 р. під час проведення масштабних розвідок у Пороссі О. Приходнюк відкрив тут черняхівські поселення та невеликий курган висотою близько 0,7 м і діаметром 20—25 м зараз повністю зруйнований (Приходнюк 1979, с. 94). Можливо, що саме з цим курганом слід зв'язувати амфору фасоського виробництва (IV ст. до н. е.) та окремі предмети скіфського часу, що були знайдені в 2018 р. Крім того, на ділянці нами були виявлені нашарування бронзового віку та ранньослов'янської доби.

Загалом упродовж 2017—2019 рр. було досліджено близько 1440 м² могильника та виявлено 67 поховальних комплексів, які за знайденими в них артефактами попередньо датовані XI ст. Стан збереження цієї унікальної пам'ятки незадовільний і постійно погіршується. Невелика глибина залягання поховальних конструкцій (окремі поховання були виявлені на глибині близько 0,15 м від рівня

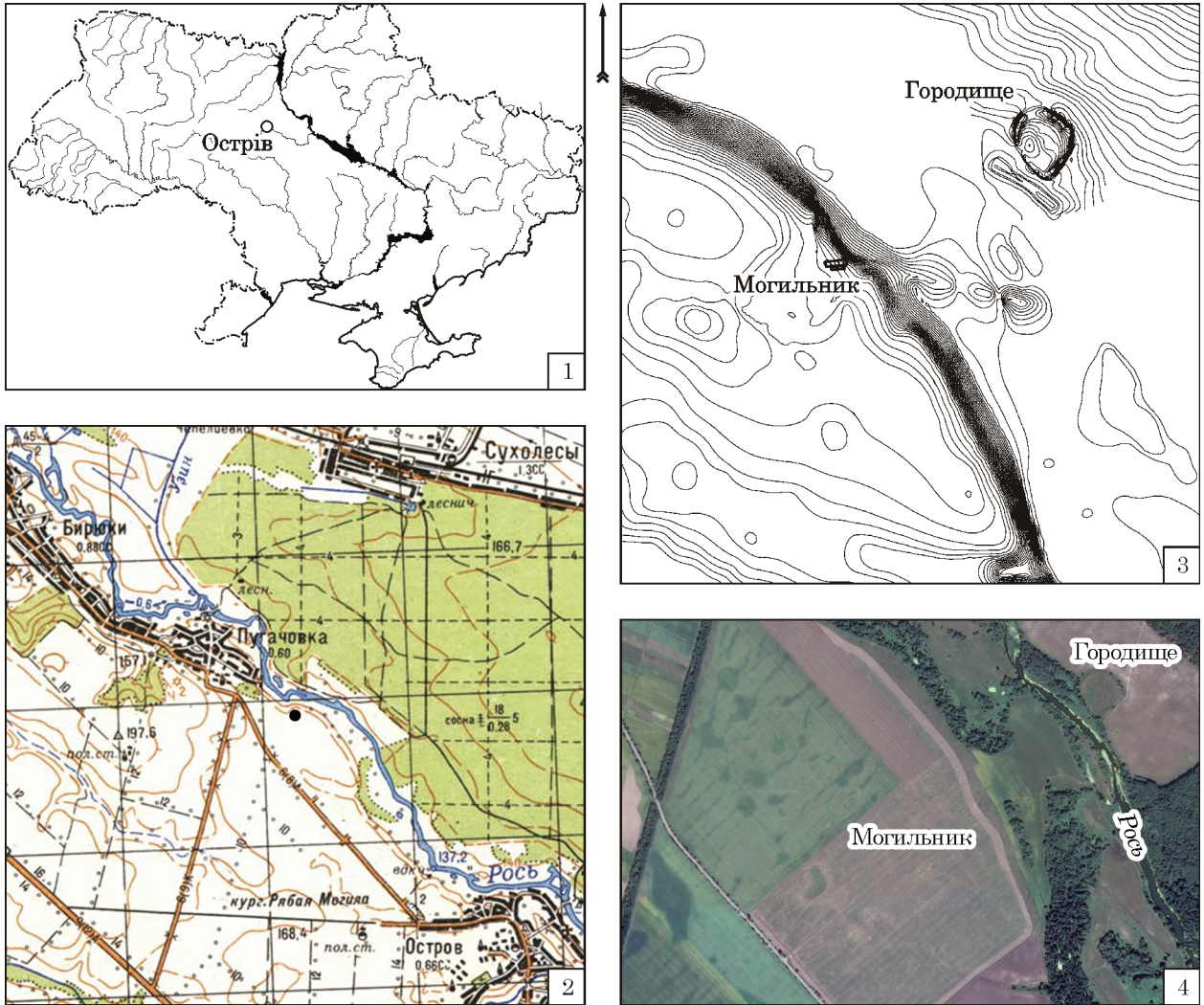

Рис. 1. Могильник Острів: 1 — на мапі України; 2 — радянська топографічна карта 1989 р., масштаб 1 : 100000; 3 — топографічна зйомка к. і. н. О. Манігди; 4 — супутникове фото google

Рис. 2. Могильник Острів та городище в урочищі Сухоліси, фото з квадрокоптера к. і. н. В. Гнери

сучасної денної поверхні) в умовах щорічних робіт сільськогосподарської техніки (оранка) та систематичних пограбувань (здійснюються чорними копачами принаймні з 2011 р.) при-

звели до того, що значна кількість захоронень у тій чи іншій мірі пошкоджена, деякі майже повністю зруйновані. Так, повністю були знищені 15 поховальних комплексів (28,3 %), а ще

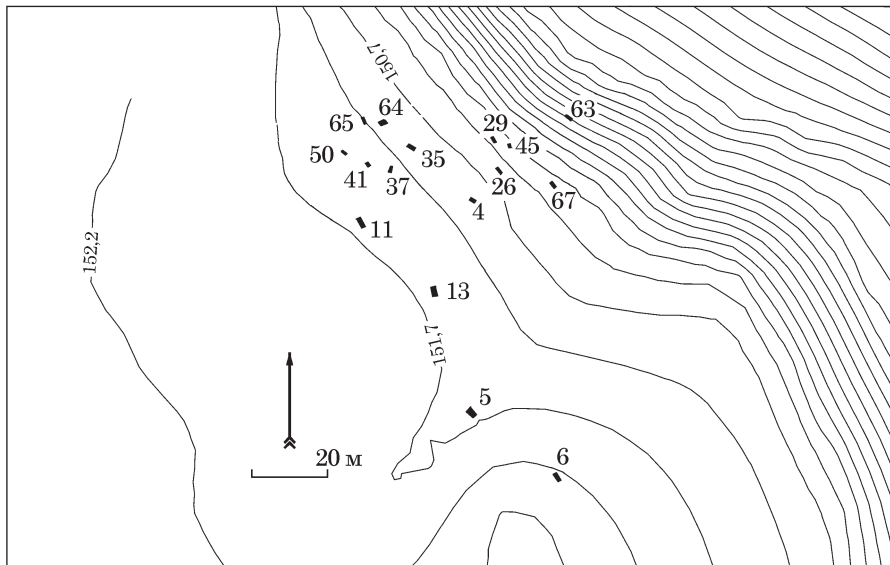
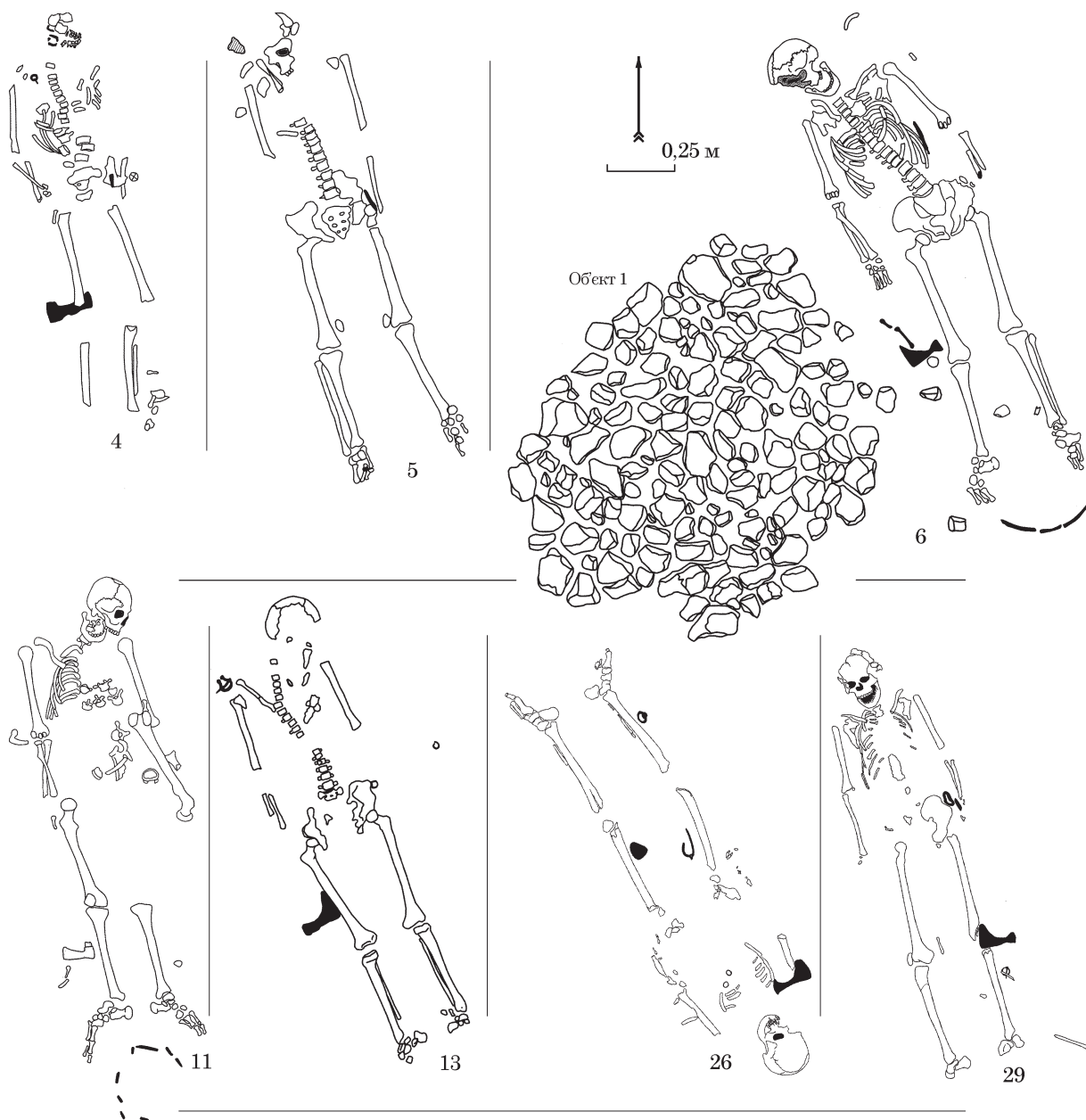
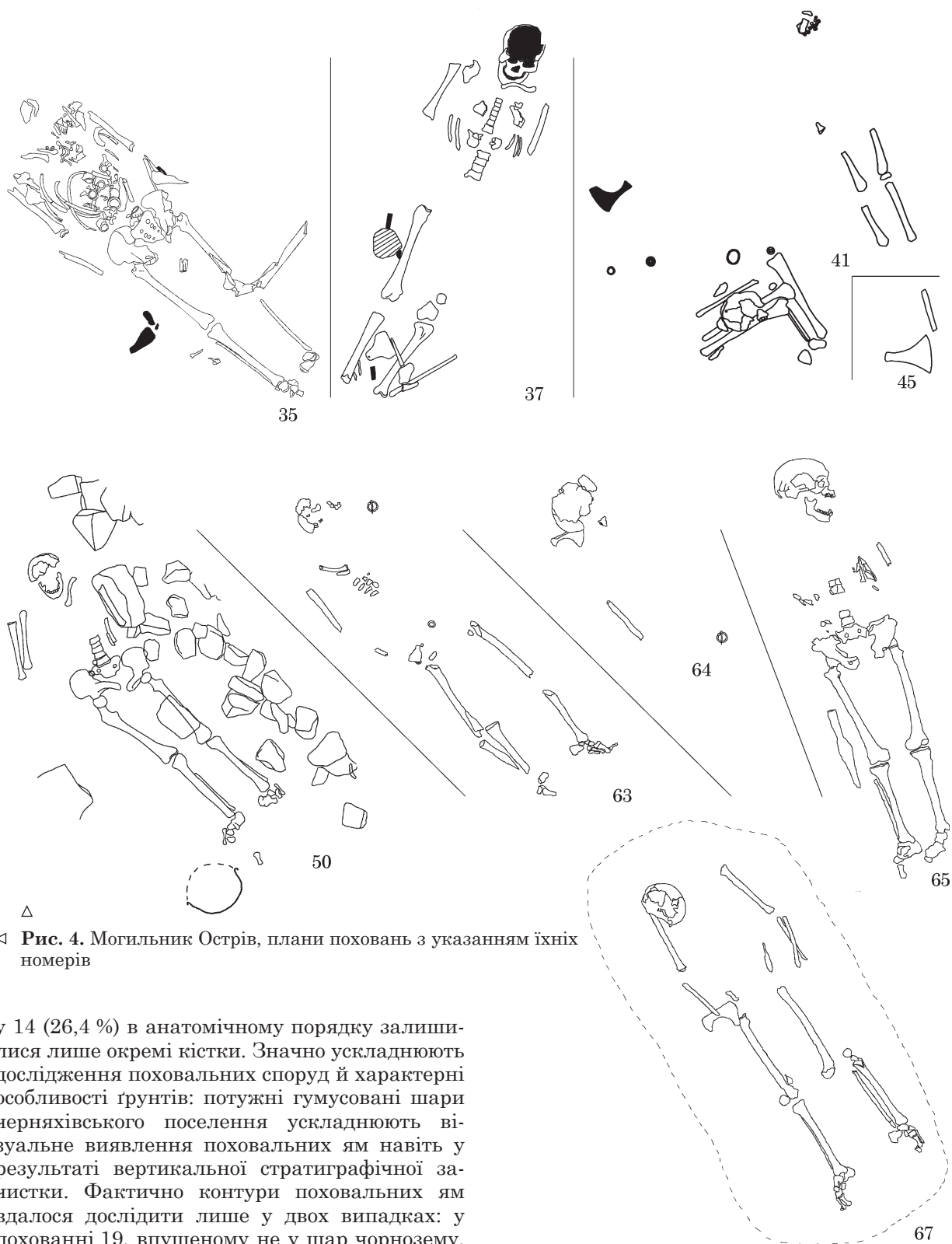

Рис. 3. Поховання зі зброєю
могильника Острів, ситуаційний план

△
 < Рис. 4. Могильник Острів, плани поховань з указанням їхніх номерів

у 14 (26,4 %) в анатомічному порядку залишилися лише окремі кістки. Значно ускладнюють дослідження поховальних споруд й характерні особливості ґрунтів: потужні гумусовані шари черняхівського поселення ускладнюють візуальне виявлення поховальних ям навіть у результаті вертикальної стратиграфічної зачистки. Фактично контури поховальних ям вдалося дослідити лише у двох випадках: у похованні 19, впущеному не у шар чорнозему, а в об'єкт черняхівського часу (Милашевський 2019, с. 118—120, рис. 5), та у похованні 67.

Незважаючи на всі ці фактори, в результаті досліджень були виявлені 16 поховальних комплексів зі зброєю (рис. 3), що складає майже 24 % від усіх зафіксованих поховань. Ці показники перевищують статистику такої еталонної пам'ятки доби вікінгів як Гньоздово, де за підрахунками С. Каїнова предмети озброє-

ня знайдені в 18,8 % курганів (Каїнов 2018, с. 214). Нижче ми стисло оглянемо поховальні комплекси могильника, в яких були виявлені предмети озброєння.

Поховання 4 зафіксоване на глибині близько 0,4 м (тут і далі — від сучасної денної поверхні), сильно пошкоджене (рис. 4). Небіжчик був похований у домовині: поблизу черепа виявле-

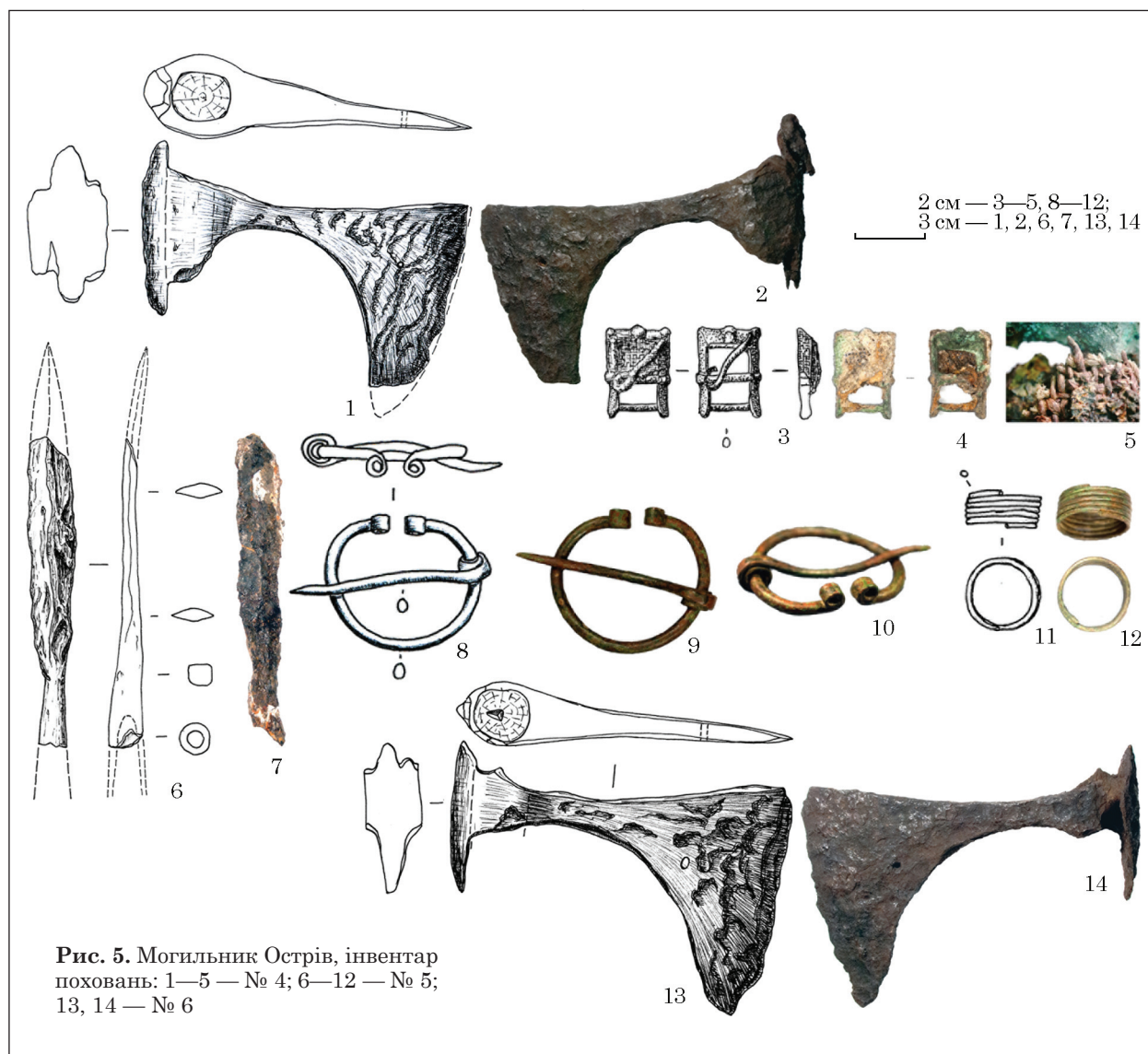

Рис. 5. Могильник Острів, інвентар поховань: 1—5 — № 4; 6—12 — № 5; 13, 14 — № 6

но залишки зотлілої дерев'яної плахи, а залізні цвяхи, вочевидь — від домовини, траплялись як над скелетом, так і під ним. Кістяк молодого чоловіка 14—16 років лежав на спині, головою на північ з невеликим відхиленням на захід. Руки витягнуті вздовж тіла. Під черепом знайдена бронзова прямокутна пряжка (рис. 5: 3—5), в районі відсутньої правої ключиці — складний залізний виріб, який розсипався під час розчистки. Під правим коліном виявлено залізну бойову сокиру з опущеним лезом, що була розгорнута лезом від небіжчика та покладена руків'ям доверху (рис. 5: 1, 2).

Поховання 5 зафіксоване на глибині близько 0,5 м, верхня частина поховання майже повністю знищена сучасним грабіжницьким перекопом (рис. 4). Небіжчик, вірогідно, був похований у труні: в перекопі зустрічались рештки дерева, а в районі черепа був зафіксований дерев'яний тлін. Кістяк чоловіка 25—30 років лежав на спині, головою на північ з невеликим відхиленням на захід. Руки витягнуті вздовж тіла. Поруч із лівою ліктьовою кісткою

виявлено видовжений залізний виріб (ніж?). Невеликий бронзовий предмет (накладка?) знаходився на правій стопі. У порушеному грабіжниками ґрунті знайдені численні уламки залізних виробів, у тому числі — вістря спису (рис. 5: 6, 7) та баготовиткове кільце (рис. 5: 11, 12). У кротовині біля поховання було знайдено підковоподібну фібулу зі спіралеподібними закінченнями (рис. 5: 8—10).

Поховання 6 виявлене на глибині близько 0,5 м (рис. 4; 6). На відстані 0,2 м на захід від кістяка досліджена кам'яна викладка неправильної овальної форми, витягнута по осі захід-схід, розміром 1,5 × 1,25 м. Під викладкою виявлено уламки відерної оковки, яка підтверджує її датування давньоруським часом. Кістяк чоловіка 25—30 років лежав на спині, головою на північ, з невеликим відхиленням на захід. Руки витягнуті вздовж тіла. Верхня частина тіла похованого була навмисно дещо розгорнута вправо, ніби огинаючи кам'яну викладку. Біля правого коліна виявлено залізну бойову сокиру з опущеним лезом (рис. 5: 13—14; 6: 2),

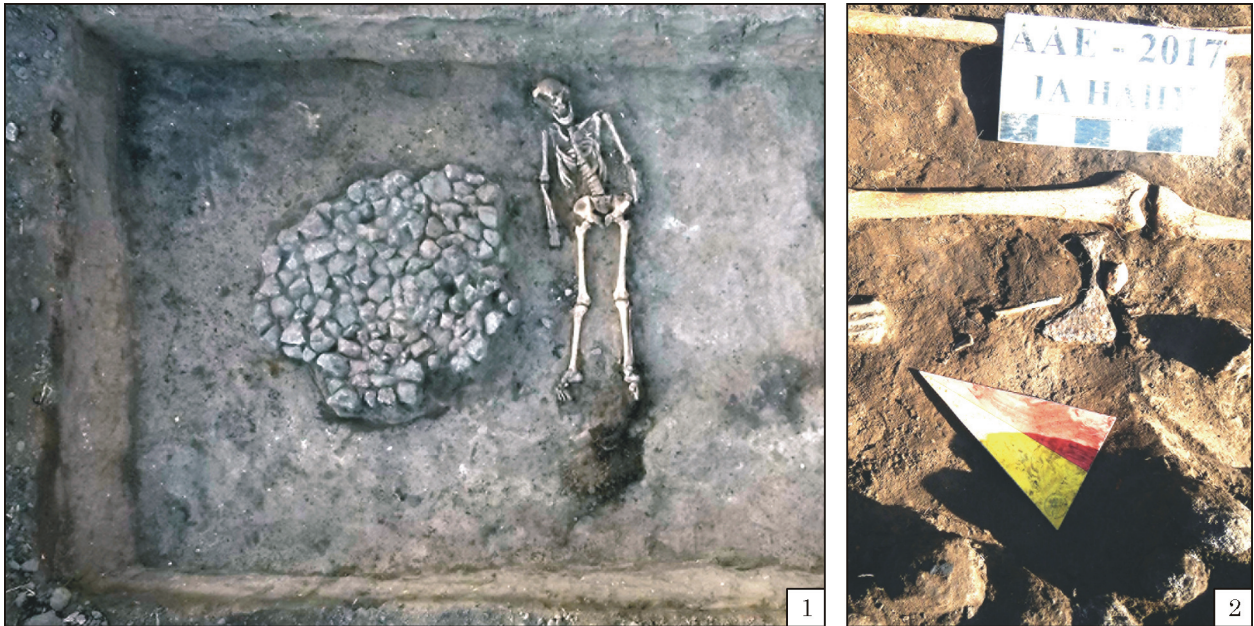

Рис. 6. Могильник Острів, поховання 6: 1 — фото з квадрокоптера; 2 — сокира

покладену руків'ям догори та дрібні курячі¹ кістки — залишки поховальної їжі. Під лівим ліктем знайдено залізний ніж, а в ногах зафіксовані залишки відра у вигляді двох фрагментованих залізних обручів.

Поховання 11 виявлене на глибині 0,4 м, теж частково пошкоджене грабіжницькою ямою (рис. 4). Кістяк чоловіка 30—40 років лежав на спині, головою на північ, з невеликим відхиленням на захід. Руки витягнуті вздовж тіла, стопи витягнуті та дещо розгорнуті, небіжчик ніби обіймає ними відро. Трохи нижче правого коліна знайдено залізну бойову сокиру з опущеним лезом (рис. 7: 1, 2), яка була покладена руків'ям догори, а поряд з нею зафіксовані залишки поховальної їжі (курячі кістки). У південній частині поховання зафіксовані залізні оковки від відра діаметром близько 0,3 м. Реконструкції навантажень та травм м'язів та сухожил'я у чоловіка, дозволяють припустити володіння дворучною сокирою².

Поховання 13 виявлене на глибині 0,4 м, було пошкоджене грабіжницькою ямою (рис. 4). Кістяк чоловіка 45—55 років лежав на спині, головою на північ, з невеликим відхиленням до заходу. Руки витягнуті вздовж тіла. У районі правої ключиці знайдено підковоподібну фібулу з макоподібними завершеннями та довгою голкою (рис. 7: 7, 19; 8: 1). Поруч, на грудях, — бронзове кільце (рис. 7: 15, 16). Ще одне бронзове кільце — зліва в районі тазових кісток (рис. 7: 9, 10), два ідентичних кільця виявлені у грабіжницькому перекопі (рис. 7: 5, 6, 17, 18).

1. Визначення орнітологічних решток — к. б. н. Л. Горобець.

2. Визначення палеоантропологічних матеріалів — к. і. н. О. Козак.

Під тазом знаходилася бронзова прямокутна пряжка (рис. 7: 8, 13, 14), а на відстані 0,3 м на схід від тазу (вочевидь — на місці зотлілої кисті лівої руки) знайдена бронзова вита каблучка (рис. 7: 22, 23). Поряд з правим коліном виявлено залізну бойову залізну сокиру з опущеним лезом (рис. 7: 8: 3, 14). Також у похованні був зафіксований фрагмент тканини, який, можливо, залишився від поховального одягу.

Поховання 26 виявлене на глибині 0,35 м, частково зруйноване грабіжниками (можливо у давнину) (рис. 4; 8: 2). Кістяк чоловіка 20—25 років лежав на спині, головою на південний схід. Руки витягнуті вздовж тіла. На правому плечі виявлена бойова залізна сокира з опущеним лезом руків'ям донизу (рис. 8: 2; 9: 7—8). Біля сокири лежав точильний брусок. Неподалік від лівої руки виявлений сильно пошкоджений корозією ніж (?) (рис. 9: 14). В районі правої гомілкової кістки та під правим коліном знайдені значно кородовані фрагменти залізних вудил (рис. 9: 11—13, 15). Біля лівої стегнової кістки, в районі коліна — наверх руків'я меча (рис. 9: 9—10).

Поховання 29 виявлене на глибині 0,75 м (рис. 4). Кістяк чоловіка 20—25 років лежав на спині, головою на північ. Руки витягнуті вдвоє тіла. Із лівого боку в районі тазу виявлені кресало (рис. 9: 20, 21) та фрагмент залізного ножа (?). Під лівим коліном — залишки бойової залізної сокири з опущеним лезом (рис. 9: 16, 17). На відстані 5 см від лівої гомілкової кістки знайдено кільцеву фібулу зі спіралеподібними завершеннями (рис. 9: 18, 19).

Поховання 35 виявлене на глибині 0,3 м, сильно пошкоджене оранкою та діяльністю гризунів (рис. 4). Кістяк чоловіка 30—40 років лежав на спині, орієнтований головою на пів-

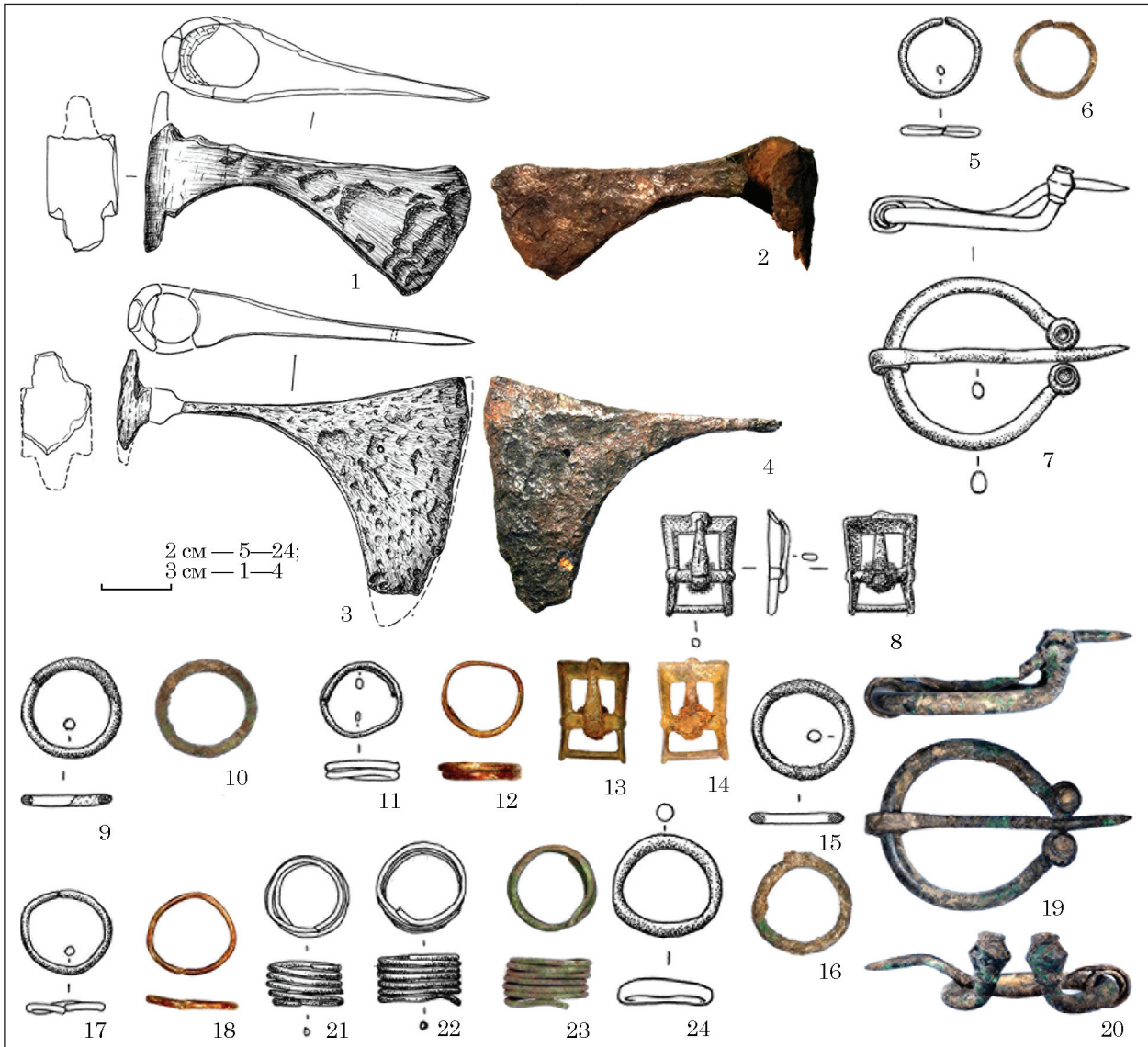

Рис. 7. Могильник Острів, інвентар поховань: 1, 2 — № 11; 3—24 — № 13

Рис. 8. Могильник Острів: 1 — поховання 13, підковоподібна фібула з макоподібними завершеннями; 2 — поховання 26, согира

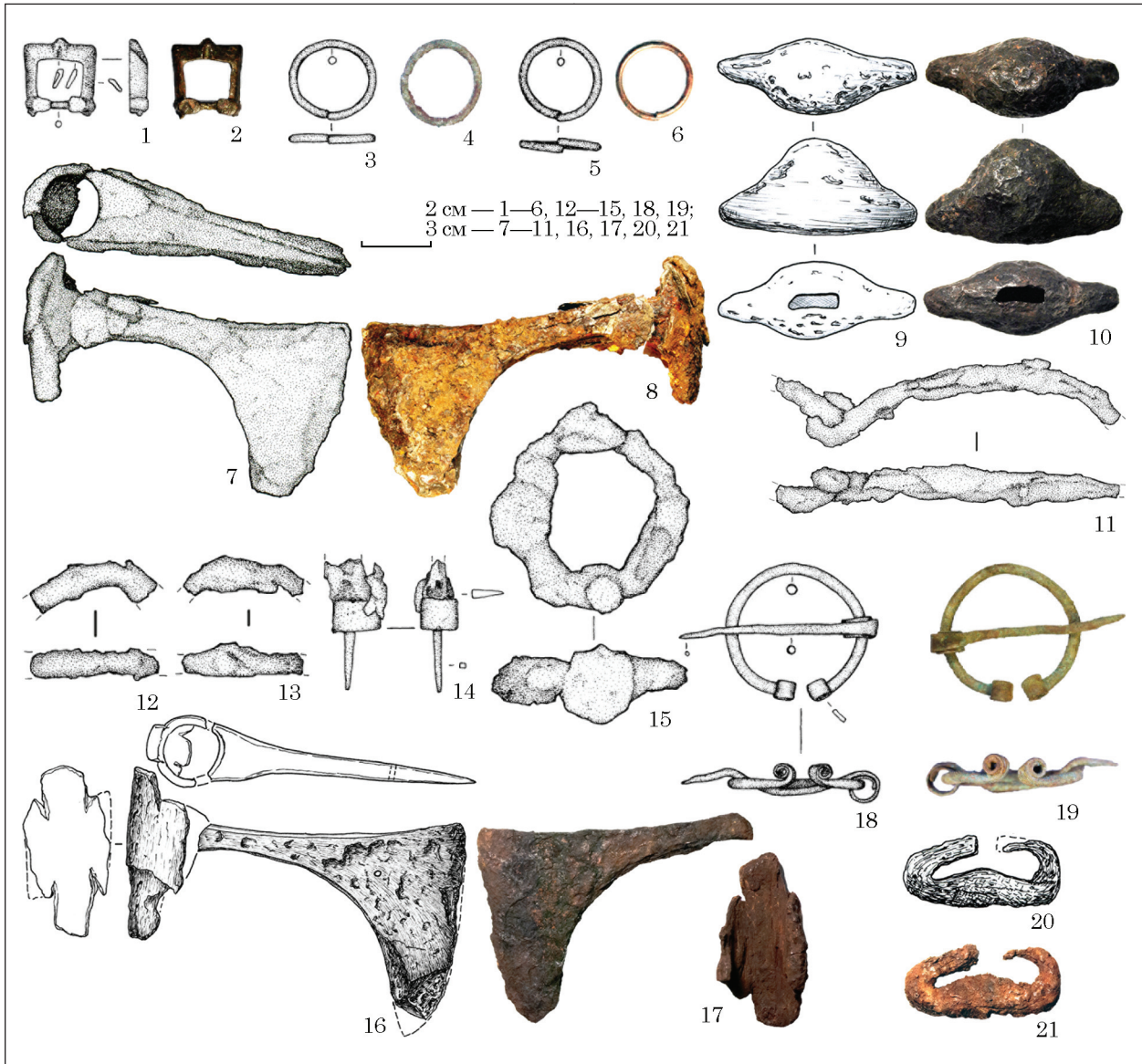

Рис. 9. Могильник Острів, інвентар поховань: 1—15 — № 26; 16—22 — № 29

нічний захід. Руки витягнуті вздовж тіла. На відстані 15 см від правої стегнової кістки, в районі коліна, виявлена залізна бойова сокира з опущеним лезом (повністю розсипалась під час розчистки). У районі тазу, з лівої сторони, під перевідкладеними кістками лівої руки, знайдена підковоподібна фібула з широкими завершеннями (рис. 10: 1; 11: 1, 2). Біля правого коліна зафіксовано поховальну їжу (курячі? кістки). Також у засипці поховального комплексу виявлене бронзове кільце (рис. 11: 3—4).

Поховання 37 виявлене на глибині 0,35 м, частково пошкоджене оранкою та грабіжниками (рис. 4). Кістяк чоловіка 20—25 років лежав на спині, головою на північ з відхиленням на схід. Руки витягнуті. Біля правої стегнової кістки виявлено кілька фрагментів пошкодженого грабіжниками залізного вістря сулиці (рис. 11: 14). Між гомілковими кістками зафіксовано роговий контейнер (?) (рис. 10: 2; 11: 6, 7), у за-

повненні порожнистої частини якого вдалося виявити фрагмент чорного металу з рештками тканини. Поряд з релікварієм виявлено гомілкову кістку птиці — залишки поховальної їжі, точильний брусок видовженої прямокутної форми з рожевого пісковика (рис. 11: 5) та залишки залізного калачеподібного кресала (рис. 11: 8—13). Можливо, що контейнер, точильне каміння та кресало знаходилося у якійсь сумочці, що кріпилася до поясу.

Поховання 41 виявлене на глибині 0,55—0,6 м, сильно пошкоджене ще у давнину, коли кістки були досить акуратно зміщені у бік під час здійснення дитячого поховання 38 (рис. 4). Особливості поховального обряду встановити не вдалося — залишилися тільки окремі кістки, що збереглися в анатомічному порядку. Вони належали чоловіку 25—35 років та дозволяють припустити орієнтацію тіла небіжчика — головою на північ з відхиленням на захід. На рівні

Рис. 10. Могильник Острів: 1 — поховання 35, підковоподібна фібула з широкими завершеннями; 2 — поховання 37, кістяний контейнер

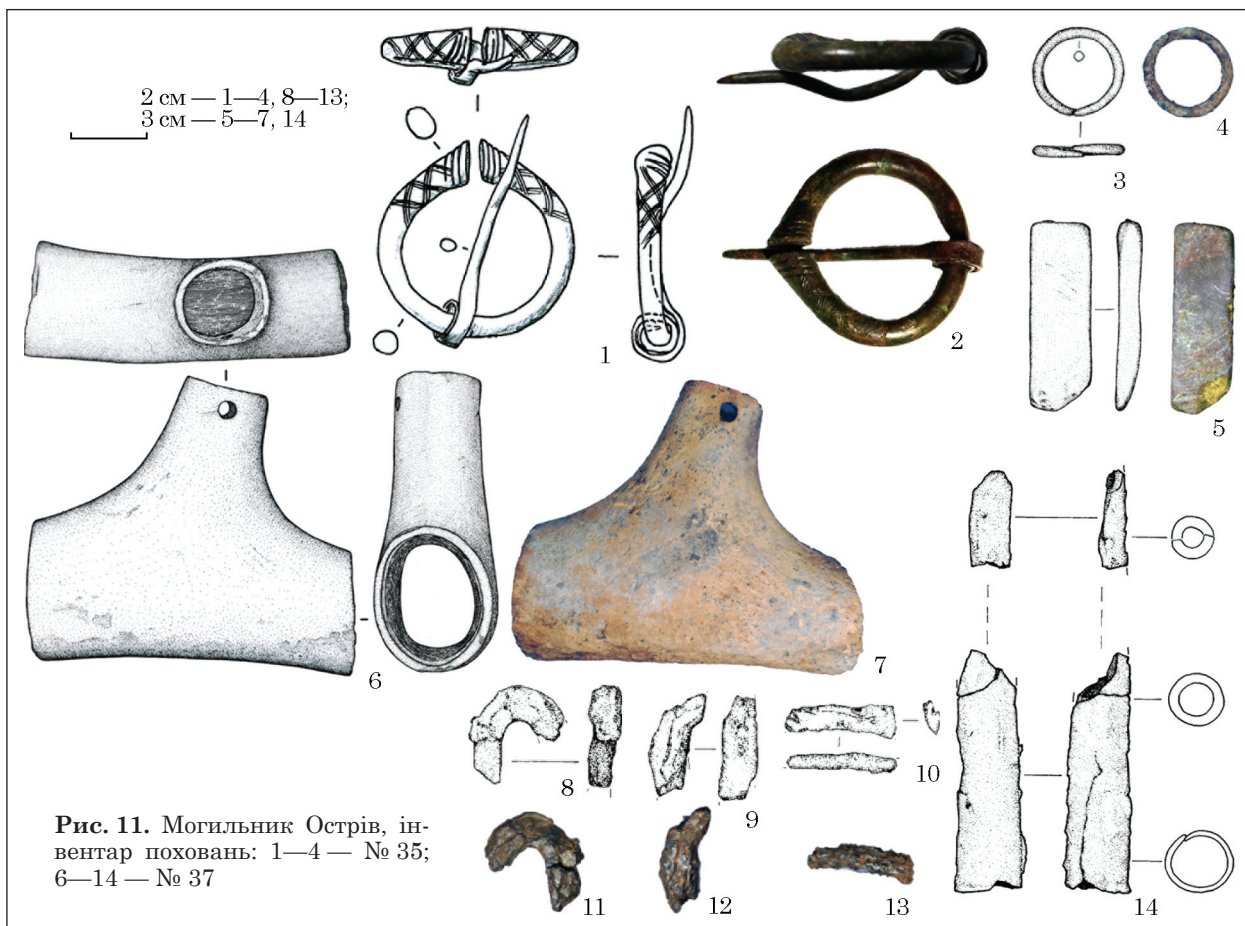

Рис. 11. Могильник Острів, інвентар поховань: 1—4 — № 35; 6—14 — № 37

виявлення в районі лівої ноги небіжчика знайдена залізна бойова сокира з опущеним лезом (рис. 12: 1, 2). Тут же вдалося зафіксувати два пряслиця, виготовлених з овруцького пірофілітового сланцю (рис. 12: 7—10) та бронзову багатопиткову каблучку (рис. 12: 9, 10). В 0,2 м нижче кістяка, на глибині 0,8 м, виявлений ор-

наментований бронзовий браслет із зооморфними кінцями (рис. 12: 6). Скоріше за все, браслет, каблучка та пряслиця відносяться до іншого жіночого поховання, яке було повністю знищено.

Поховання 45 виявлене на глибині 0,75 м та майже повністю зруйноване гризунами (рис. 4; 13: 1). Похований (хлопчик 4—7 років)

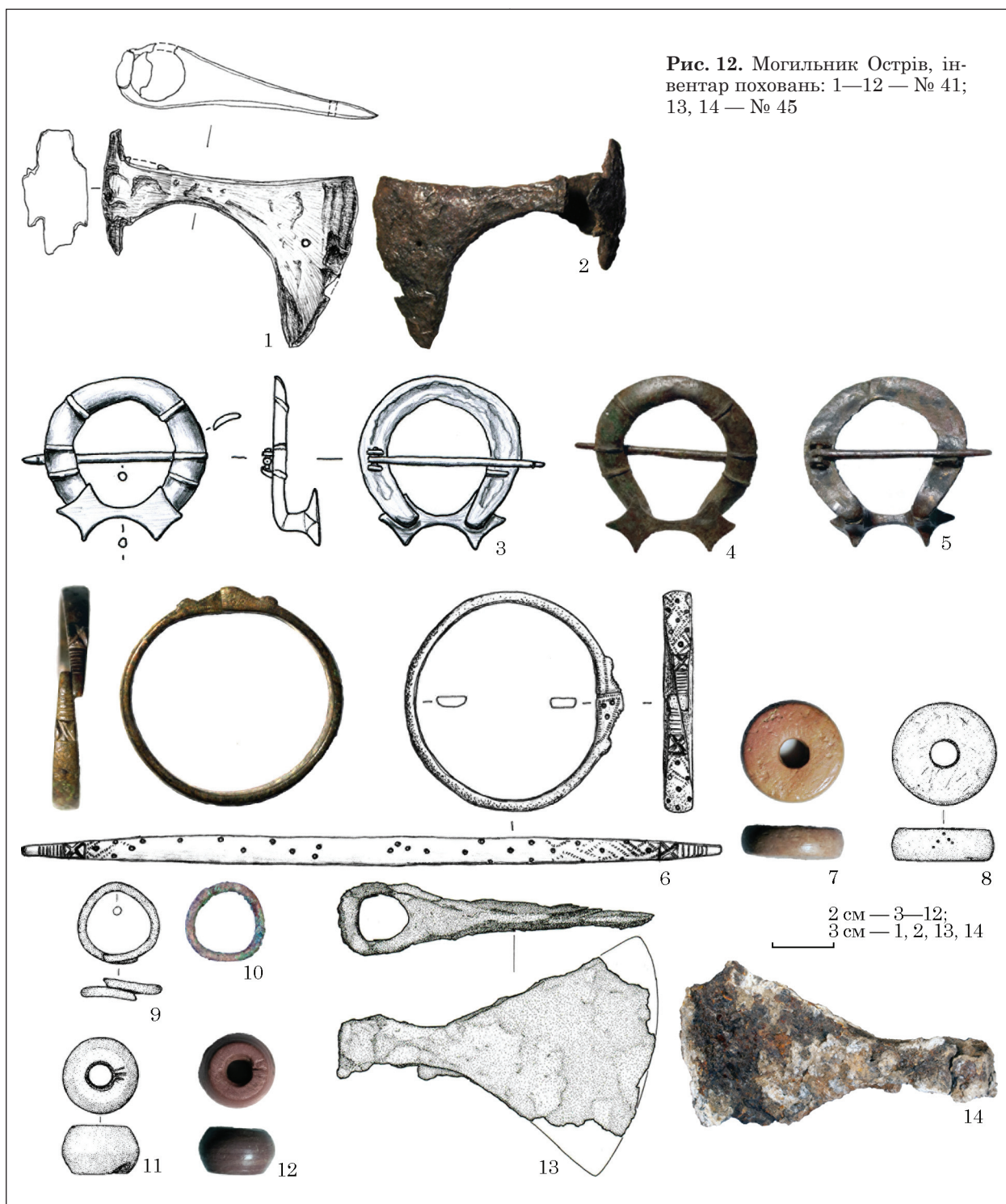

Рис. 12. Могильник Острів, інвентар поховань: 1—12 — № 41; 13, 14 — № 45

лежав головою на північ з відхиленням на захід. Серед перемішаних кісток знаходилася залізна сокира з широким симетричним лезом (рис. 12: 13, 14).

Поховання 50 виявлене на глибині 1,0—1,1 м, було загущене до об'єкту ранньослов'янського часу (житлової споруди з піччюкам'янкою VI—VII ст. н. е.) (рис. 4; 13: 2). Кістяк дорослого чоловіка лежав простягнутим на спині, головою на північний захід. Верхня його частина була трохи розгорнута на північ. Руки

втягнуті вздовж тіла. Біля правої плечової кістки виявлено фрагмент залізного вістря спису, який лежав втулкою в сторону черепа небіжчика (рис. 14: 8, 9). У районі крижової кістки було виявлено ліроподібну пряжку (рис. 14: 3—5), а біля правої стопи, впритул до неї, — дужку від відра з двома вушками та декілька фрагментів металевої оковки (рис. 14: 12, 13). У кротовині під похованням знайдений фрагмент залізної шпори (рис. 14: 1, 2), поряд із похованням — залізна пряжка, можливо — від кінської упряжі

Рис. 13. Могильник Острів: 1 — поховання 45, сокира типу М in situ; 2 — поховання 50, відро

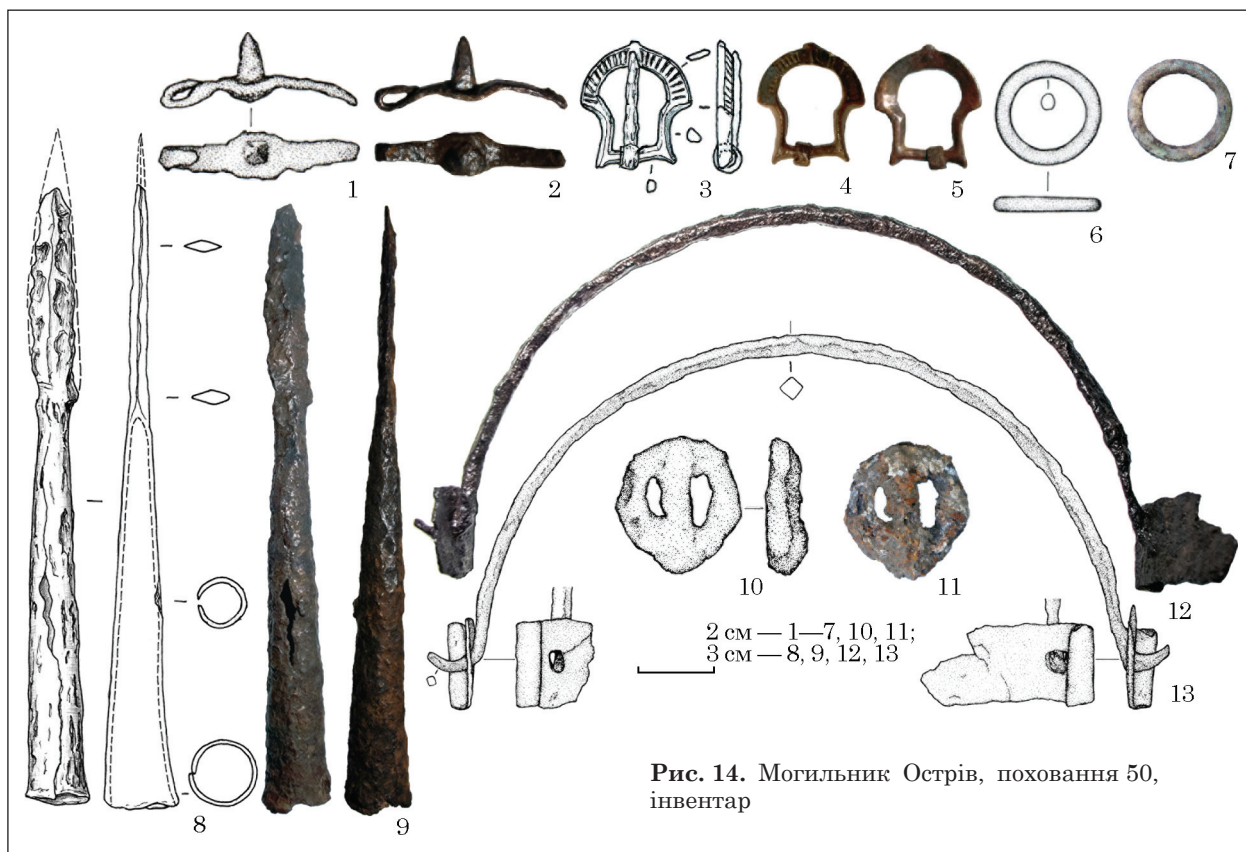

Рис. 14. Могильник Острів, поховання 50, інвентар

(рис. 14: 10, 11), та бронзове кільце від портупей (рис. 14: 6, 7).

Поховання 63 виявлене на глибині 0,3 м (рис. 4). Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині орієнтований головою на північний захід. Права рука витягнута вздовж тіла. На лівому плечі виявлено підковоподібну фібулу зі спіралеподібними завершеннями (рис. 15: 3, 4), а в районі тазу зафіксовані два бронзових портупейних литих кільця (рис. 15: 5—8).

Залізне вістря спису знаходилося впритул до гомілкових кісток правої ноги небіжчика втулкою догори (рис. 15: 1, 2).

Поховання 64 виявлене на глибині 0,7 м, частково пошкоджене (рис. 4). Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині, орієнтований головою на північний захід, права рука витягнута вздовж тіла. На правому плечі було зафіксовано залізну сокиру з опущеним лезом (рис. 15: 9, 10), покладену лезом до похованого та руків'ям

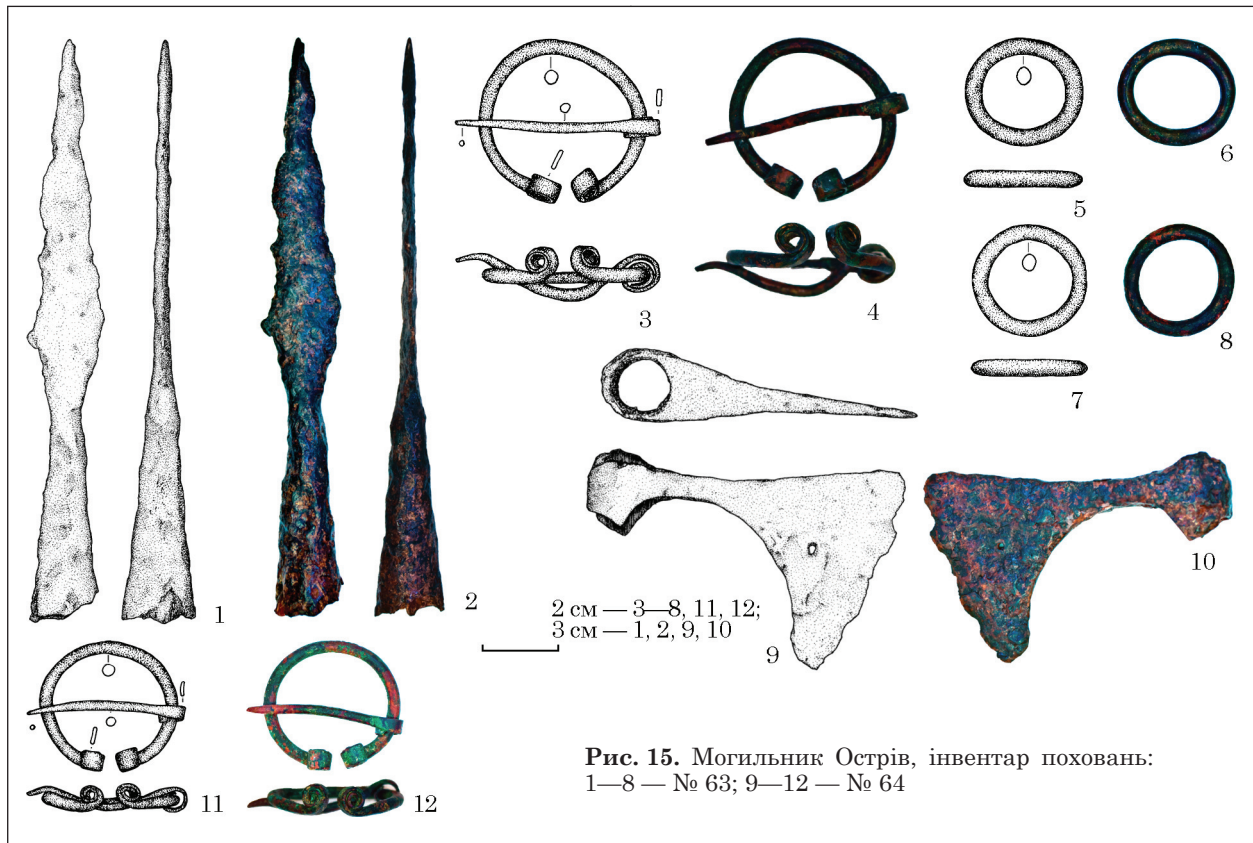

Рис. 15. Могильник Острів, інвентар поховань:
1—8 — № 63; 9—12 — № 64

донизу. На відстані 0,3 м від орієнтовного місця тазової частини, з лівого боку, виявлено підковоподібну фібулу зі спіралеподібними завершеннями (рис. 15: 11, 12).

Поховання 65 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної денної поверхні (рис. 4; 16: 1). Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині, головою на північ — північний захід, руки витягнуті вдовж тіла. Залізне вістря спису було покладене втулкою догори поряд із правим коліном (рис. 17: 5, 6).

Поховання 67 виявлене на глибині 0,5 м, вдалося зафіксувати ледь помітні контури поховальної ями овальної форми (рис. 4; 16: 2). Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині головою на північний захід, руки витягнуті вдовж тіла. Праворуч від тазу виявлена сокира з опущеним лезом, покладена руків'ям донизу, лезом у бік небіжчика (рис. 17: 1, 2). Поверх сокири зафіксовані кістки правої руки — вірогідно руку було покладено на сокиру під час поховання. Можливо, сокира була прикріплена до поясу. Поряд, дещо вище поясу, зафіксований залізний ніж, направлений лезом вниз, який, вірогідно, кріпився до поясу.

Наявність у поховальних комплексах предметів озброєння, так само, як і великої кількості інших категорій поховального інвентаря, не характерна для синхронних давньоруських старожитностей Середнього Подніпров'я. Цей факт, на думку авторів, може вказувати як на високий ступень мілітаризації громади, яка за-

лишила могильник Острів, так і на її немісцевий етнічний склад.

При цьому слід зазначити, що виявлені предмети озброєння мають досить стандартизований характер. Основу комплексу озброєння складають сокири — вони були знайдені у 12 похованнях, причому в одному (№ 5) крім сокири була покладена ще й сулиця, а в іншому (№ 26) — навершя від руків'я меча.

Положення сокир у похованнях теж досить уніфіковане. Більшість із них лежала біля правого коліна руків'ям догори (рис. 4; 6: 2) — з дев'яти випадків, де положення сокири вдалося зафіксувати *in situ* — в п'яти вона знаходилася саме в такому положенні. Ще в одному похованні сокира лежала біля лівого коліна небіжчика, руків'ям догори (рис. 4). Це, на нашу думку, свідчить не стільки про особливості поховального обряду, скільки про факт ліворукості (*sinistral*) похованого. У двох випадках сокиру поклали на праве плече покійного, руків'ям донизу (рис. 4; 8: 2). У всіх цих комплексах руків'я, вірогідно, вкладалися до руки небіжчика, що, наряду з покладенням поховальної їжі, може свідчити про потойбічні уявлення населення, що залишило могильник Острів. Лише в одному випадку (№ 67) сокиру було покладено праворуч від небіжчика біля тазу, а руку покійного — поверх її леза (рис. 4; 16: 2). Нам здається, що її руків'я могло розташовуватися у спеціальній петлі на поясі похованого, в якій її зазвичай носили не в бойових умовах. Слід за-

Рис. 16. Могильник Острів, поховання: 1 — № 65; 2 — № 67

уважити, що вкладання руків'я сокири у руку небіжчика зафіксоване і на інших східно-європейських некрополях доби вікінгів (Каинов 2018, с. 224).

Сокири переважно стандартні і добре відомі на давньоруських пам'ятках X—XI ст. Насамперед, це сокири з опущеним лезом, двома боковими щекавицями та подовженим вирізним обухом (рис. 5: 1, 2, 13, 14; 7: 3, 4; 9: 7, 8, 16, 17; 12: 1, 2; 15: 9, 10; 17: 1, 2), що були виявлені в 9 поховальних комплексах¹ і належать до типу IV за А. Кірпи́чником (Кирпичников 1966b, с. 37—38, рис. 6). Усі виявлені сокири цього типу мали невеликі розміри та отвір для закріплення чохла, що свідчить про їх суто бойову функцію. На думку А. Кірпи́чникова, знахідки сокир цього типу є найбільш масовими у Східній Європі в XI—XIII ст. М. Алешковський відносить такі сокири до типу Д, вважає їх найбільш розповсюдженим типом сокир у давньоруських старожитностях та датує кінцем X—XII ст. (Алешковський 1960, с. 73, рис. 1: 21—32). М. Плавинський датує виникнення сокир IV типу другою половиною X ст., відзна-

чає, що вони складають більш, ніж половину знахідок зброї вказаного періоду з території Білорусі, для XI ст. становлять абсолютну більшість, а у XII ст. поступово зникають (Плавинський 2013, с. 29; Плавинський 2014a, с. 68, рис. 6). Подібні сокири широко відомі на цілому ряді синхронних пам'яток: у Латвії, Литві, Естонії, Скандинавії, Північній Русі, Польщі, Волзькій Булгарії тощо (Возный 2014, с. 59, рис. 1: 8; 2: 10; Плавинський 2013, с. 29; Тетеря, Юрченко 2016, с. 20, рис. 1: 2; 2017, с. 457, рис. 1: 2; Шекун, Веремійчик 1997, с. 80, рис. 33: 19; Пушкина, Мурашева, Ениосова 2012, рис. 16: 6; Бейлекчи 2017, с. 363, рис. 1; Спицын 1896, табл. XIX; Макаров, Зайцева, Красникова 2013, с. 437—439, рис. 1; Frei et al. 2016, p. 34, fig. 3; Atgazis 1997, fig. 4: 27; Tvauri, 2012, p. 127, fig. 82: 2; Kotowicz 2011, p. 113, fig. 7: 1). У цілому сокири IV типу можна пов'язувати зі зброярськими традиціями Давньоруської держави. Із певним ступенем обережності можна припускати централізоване забезпечення ними гарнізонів прикордонних фортець з князівських майстерень, а їх широке розповсюдження пов'язувати, насамперед, з високим ступенем коефіцієнту корисної дії, який, на думку А. Кірпи́чникова, наближався до 1 (Кирпичников 1966b, с. 37).

1. Ще одна, десята сокира цього типу, знайдена на полі під час розвідок, вірогідно пов'язана зі зруйнованим похованням.

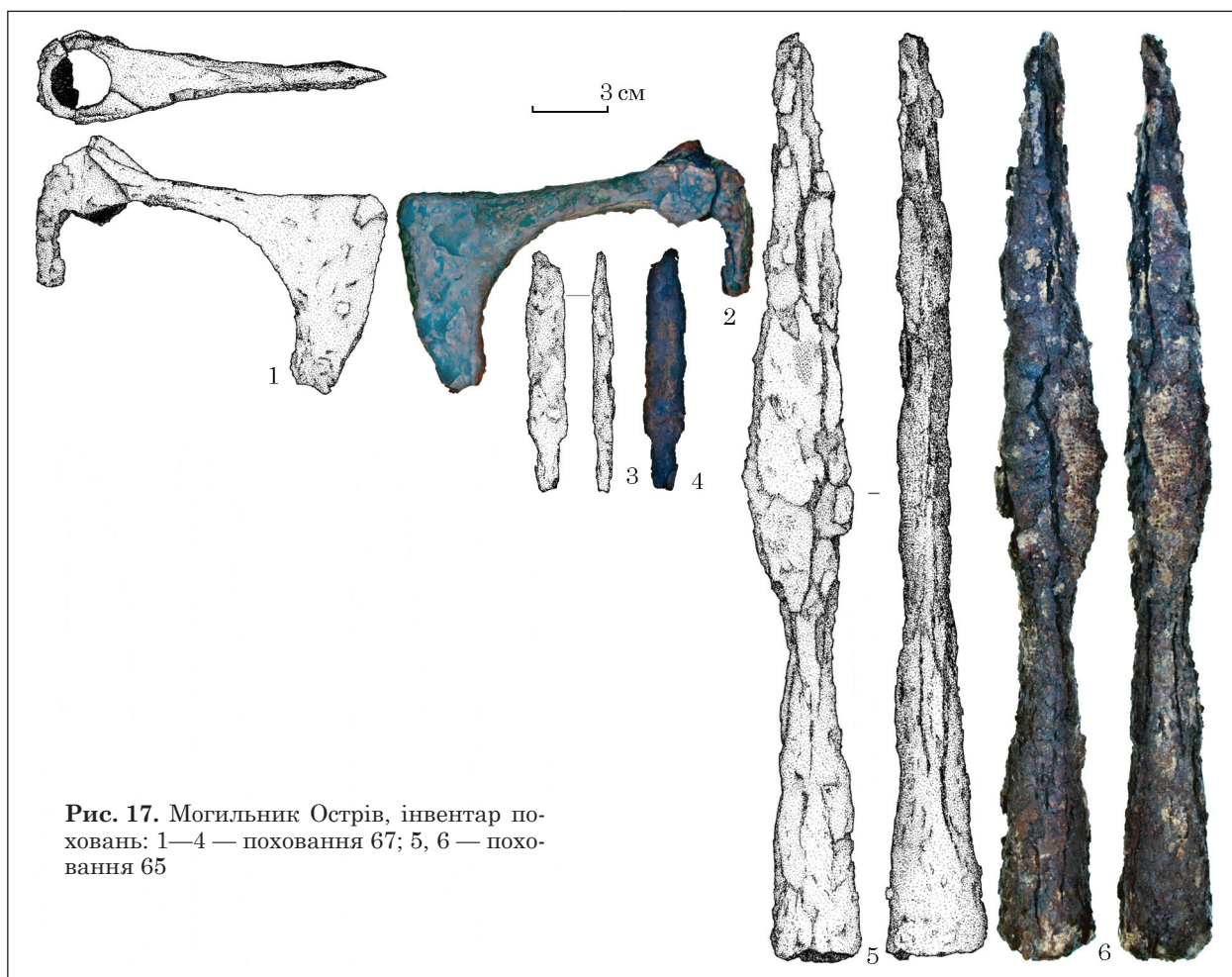

Рис. 17. Могильник Острів, інвентар поховань: 1—4 — поховання 67; 5, 6 — поховання 65

У похованні 11 була зафіксована сокира іншого типу — з вузьким лезом, щекавицями та продовженим вирізним обухом (рис. 7: 1, 2). Зазначена сокира належить до типу III за класифікацією А. Кірпицького, датований X—XII ст. та був розповсюджений, переважно, на території Київської Русі, але також зустрічається за її межами: в Пермській області Російської федерації, Фінляндії, на о. Готланд, у Польщі та Сербії (Кірпицький 1966b, с. 35—36, рис. 6; Тетеря, Юрченко 2016, с. 21, рис. 1: 3; 2017, с. 458, рис. 1: 3; Vogucki 2016, fig. 32; Спицын 1896, таб. XIX; Плавинський 2014b, с. 74—75; Plavinski 2011, р. 91—103). М. Алешковський відносить такі сокири до типу Г та датує X—XI ст. (Алешковський 1960, с. 73, рис. 1: 19—20). М. Плавинський пов'язує виникнення вузьколезових сокир III типу з дружинним озброєнням епохи становлення Давньоруської держави Рюриковичів та визначає період їх побутування другою половиною X — XII ст. (Плавинський 2014b, с. 74—75).

До ще одного типу належить предмет озброєння, знайдений у похованні 45 (рис. 15: 7, 8; 17: 1) — сокира з широким симетричним тонким лезом, косо зрізаним біля ріжучого краю. На відміну від сокир III і IV типу, вона мала дещо іншу форму втулки — не округлу,

а витягнуту, з помітними гранями (рис. 12: 13). Знайдена сокира близька за своєю формою до типу M за Я. Петерсоном (Петерсон 2005, с. 78, рис. 44) та типу VII за А. Кірпицьким (Кірпицький 1966b, с. 39, рис. 6: VII). На думку А. Кірпицького, подібні речі безперечно мали північне — скандинавське — походження. Ю. Лесман вважає, що цей тип сокир на Русі розповсюджується лише у другій половині XII ст., причому основним регіоном розповсюдження була північно-західна частина території Русі (Лесман 2014, с. 64). В цілому, такі сокири розповсюджені від Гренландії до Русі і безперечно пов'язані зі скандинавським світом (Tvaugr 2012, р. 127). Близька за формою сокира відома з курганного могильника XI ст. «Прокляте поле» під давньоруським городищем Лукомль (Вітебська обл., Білорусь; Плавинський 2012, с. 15, рис. 10; Дернович 2007, с. 122, рис. 6). У Південній Русі такі сокири майже не зустрічаються. Крім сокири з могильника Острів нам відомий ще один зразок, знайдений у р. Десна між селами Рожни та Пухівка Броварського району Київської області та дискусійно датований XII — початком XIII ст. (Сиволап, Борисов, Марченко 2018, с. 64, рис. 2: 3; 3: 3). Добре відомі знахідки сокир типу M на землях південно-східного узбережжя Балтії, на

території Польщі та Фінляндії (Atgazis 1997, s. 55—58, fig. 2—3; Tvauri 2012, p. 127, fig. 82: 4—5; Бельский 2018, с. 135, 149, рис. 4: 1; 18: 2; Kotowicz 2011, p. 109—111, fig. 4). Від класичних сокир типу М за Я. Петерсоном зразок з поховання 45 відрізняється, як своїми невеликими розмірами, так і відсутністю щекавиць, але північне походження цієї сокири не викликає сумнівів.

Другим за чисельністю видом зброї, знайденим в чоловічих похованнях некрополя Острів були списи та сулиці, вістря яких були знайдені у п'яти поховальних комплексах. Вістря клалися у поховання так само, як і сокири: в трьох випадках вони зафіксовані біля правої гомілки втулкою догори і один раз — біля правої руки, але так само втулкою догори. Вірогідно, що древко (ратище) вкладалося у руку похованого, але враховуючи місце розташування принаймні в двох випадках — у похованні 50 та 65 — древко було зламано. Одне вістря сулиці було повністю зруйновано під час пограбування. Фактично, від нього залишилась лише втулка і його не можливо віднести до того чи іншого типу (рис. 18: 14), але на те, що це була саме сулиця вказують як діаметр втулки, так і місце її розташування. Контекст знахідки дозволяє реконструювати довжину древка в межах 0,9—1,0 м, що дещо коротше, ніж довжина древка сулиць з розкопок Л. Івановського (1,2—1,5 м) (Спицин 1896, с. 34; Кирпичников 1966b, с. 22).

Чотири інших вістря, на нашу думку, відносяться до двох добре відомих типів давньоруських списів та сулиць. Два вістря, виявлені у поховальних комплексах 5 і 50¹ могильника Острів (рис. 15: 6—7; 20: 8—9), на нашу думку, відносяться до другого варіанту І типу за типологією А. Кірпічникова (Кирпичников 1966b, с. 9, рис. 1: 1). Такі вістря мають ланцетоподібну форму (яка дещо звужується біля шийки та плавно переходить до втулки). На лезі помітна грань, у розрізі форма вістря — ромбічна. Цей тип датується А. Кірпічниковим у межах X — середини XI ст. та пов'язується з Центральною та Північною Європою. Він, як правило, корелюється з типом Е за Я. Петерсоном (Петерсон 2005, с. 59—61, рис. 12—13). М. Плавинський відносить аналогічні знахідки з території Білорусі до 2 варіанту І типу, датує їх другою половиною X — першою половиною XI ст. та вважає їх місцевими дериватами франкських та скандинавських прототипів (Плавинські 2007, с. 161; 2013, с. 45—48). У цілому, ланцетоподібні вістря широко представлені у давньоруських старожитностях, але переважно — у контакт-

них зонах, де фіксуються скандинавські, фінно-угорські та балтські компоненти (Лесман 2014, с. 66—67). На нашу думку, другий варіант слід розглядати скоріше як місцевий, давньоруський дериват І типу таких списів.

Вістря з поховання 5, здається, належало сулиці — воно має невеликий розмір та маленький діаметр втулки. Вістря, знайдене в похованні 50, — значно більше та масивніше; вірогідно, кріпилося до списа.

Два інших вістря (поховання 63 і 65; рис. 15: 1, 2; 17: 5, 6) належать до ще одного добре відомого типу списів за типологією А. Кірпічникова — III (Кирпичников 1966b, с. 10—11, рис. 1: III). Лезо відносно широке, подовженотрикутної форми, плечики — помітно виражені та розташовані в нижній частині леза. Втулка — масивна та розширюється донизу. Здебільшого вістря мають помітну грань на лезі. На думку А. Кірпічникова такі списи пов'язані з загальнослов'янськими прототипами, добре відомі на давньоруських пам'ятках і зустрічаються впродовж всього часу існування Давньоруської держави — IX—XIII ст. (Кирпичников 1966b, с. 11). Подібні списи корелюють з типом М за типологією Я. Петерсона, що датується, переважно, XI ст. (Петерсон 2005, с. 67, рис. 25). Вони широко відомі у Скандинавії, Фінляндії, Латвії та Північно-Західній Русі, Білорусі (Tvauri 2012, p. 196, fig. 163: 6—7; 173; Плавинські 2013, с. 48—49; Atgazis 1997, att. 4; Возний, Федорук 2013, с. 54, рис. 1: 1—2; Петерсон 2005, с. 67, рис. 25). На думку А. Тваурі, такі вістря датуються першою половиною — серединою XI ст. М. Плавинський схильний датувати їх ширше — X—XIII ст., що, в цілому, виглядає більш реалістично. Вістря з поховання 63 — невелике за розмірами і могло належати як сулиці, так і невеликому спису. Вістря з поховання 65 — безперечно пов'язане з досить масивним списом.

Клинок зброї з могильника Острів на сьогодні представлена лише єдиною знахідкою — навершям руків'я меча з поховання 26 (рис. 9: 9, 10). За зовнішньою формою навершя найбільше до типу S за типологією Я. Петерсона (Петерсон 2005, с. 173—178, рис. 118; Кирпичников 1966a, с. 27, рис. 1; Kazakevicius 1996, s. 42—44; fig. 40), але відрізняється від нього за технологією виробництва. Можливо, в даному випадку, ми маємо справу з місцевим дериватом скандинавського типу S. На думку А. Кірпічникова, вказаний тип був розповсюджений по всій території Давньої Русі та датується X — першою половиною XI ст. Найявність в похованні 26 навершя руків'я меча, разом з сокирою та елементами кінського спорядження, безперечно більше свідчать про соціальний статус похованого, ніж про тактичні особливості використання зброї.

У цілому, озброєння, виявлене на некрополі Острів, вказує на переважання воїнів-піхотин-

1. Під час нашої публікації поховань зі зброєю ця знахідка була помилково атрибутована як сулицю VII типу за типологією А. Кірпічникова (мисливський гарпун; Varanov, Ivakin 2019, p. 121), але реставраційні роботи змінили наше уявлення про цей артефакт (рис. 14: 8, 9).

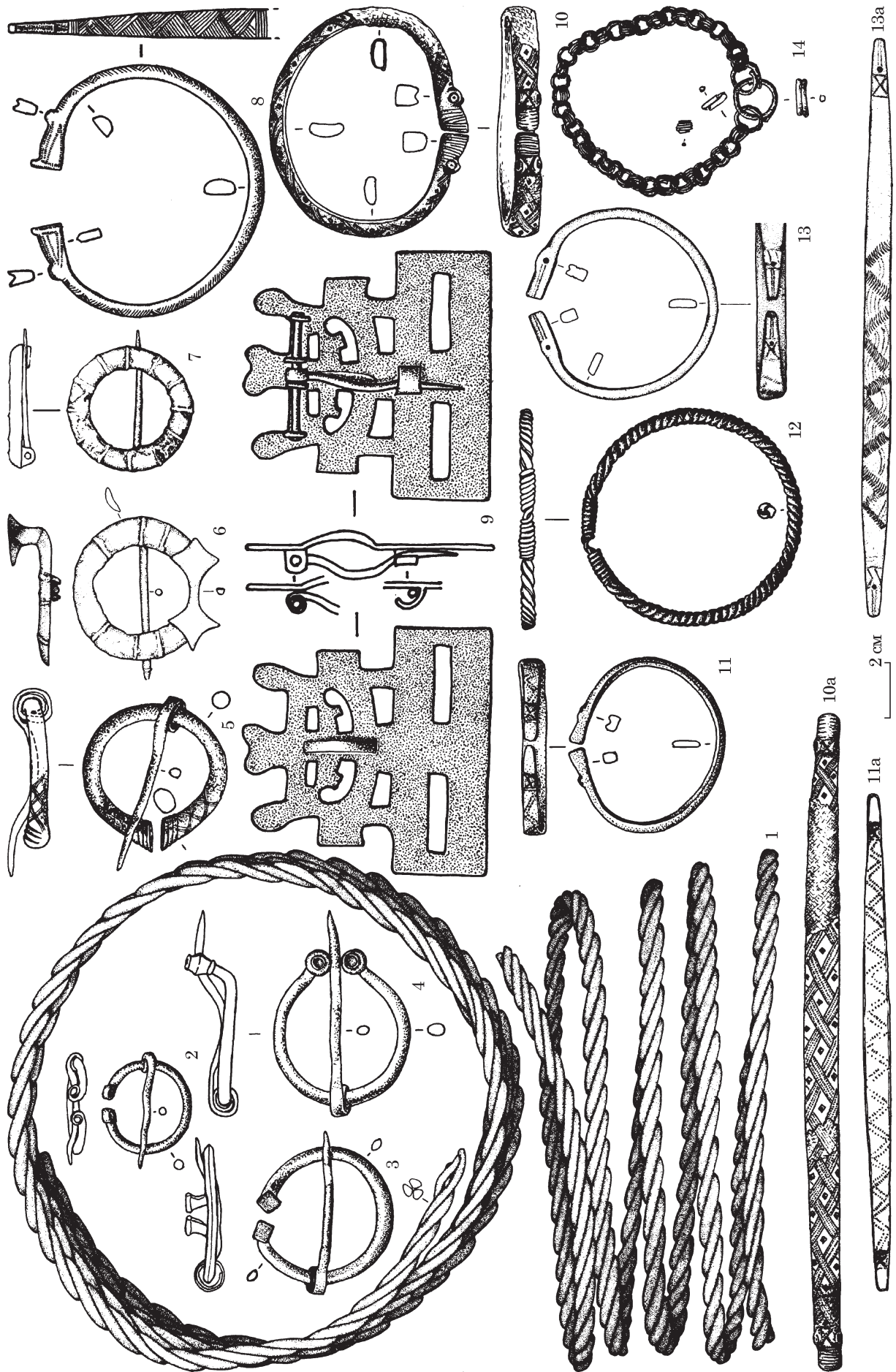

Рис. 18. Могильник Острів, інвентар поховань: 1, 13 — № 53; 2, 11, 14 — № 2; 3 — № 23; 4 — № 13; 5 — № 35; 6 — № 41; 7 — № 51; 8, 9 — № 1; 12 — № 12

ців у громаді, яка залишила могильник Острів. Сокири, якими переважно були озброєні чоловіки, являли собою ударно-дроблячу зброю ближнього бою пішого війська. Списи та сулиці відрізняються поміж собою не лише розміром, а, насамперед, — принципом дії: спис — це ударна зброя ближнього бою, а сулиця — метальна і, як влучно зазначив А. Кірпи́чников, становить щось середнє між стрілою та списом. Тобто, зазвичай вона менше списа, але більше стріли. Фактично, це металеві списи — дротики, які слід розглядати окремо від списів звичайних (Кірпи́чников 1966b, с. 22).

На думку А. Арциховського та А. Кірпи́чникова, використання дротиків-сулиць на Русі не набуло широкого розповсюдження у X—XII ст. і лише з XII ст. їх роль поступово збільшується, що пов'язано зі змінами у тактиці ведення бойових дій (Арциховський 1946, с. 11—13; Кірпи́чников 1966b, с. 25) і також підтверджується лінгвістичними даними (Одинцов 1978, с. 110—111). Тактичні зміни у військовій справі прекрасно ілюструє літопис, у якому, при описі тактики новгородських військ під час Липецької битви 1216 р., вказано: «*Пещи же ідоша по дебре ревуще і не ождающе Ивора, и удариша на Ярославлих пещицев с топорики и с сулицами, а они противу им такоже*» (ПСРЛ, 10, с. 74). На думку М. Плавинського, використання дротиків було однією з характерних рис балтської військово-технічної традиції (Плавинські 2013, с. 56).

Різноманітні та яскраві археологічні матеріали, виявлені під час розкопок могильника Острів (шийні гривні (рис. 17: 1): пластинчасті арбалетоподібні фібули типу Vliučijene V (рис. 17: 9), підковоподібні фібули зі спіралеподібними (рис. 17: 2), макоподібними (рис. 17: 4), димхоподібними (рис. 17: 3), зірчастими (рис. 17: 6) та широкими завершеннями (рис. 17: 5), браслети із зооморфними завершеннями (рис. 17: 8, 10, 11, 13), різноманітні ланцюжки (рис. 17: 14), скроневі кільця та каблучки притаманні для західно-балтських старожитностей (насамперед — прусів, куршів та скальвів) (Івакін та ін. 2017, с. 5—7; 2018, с. 196; Івакін, Баранов 2019, с. 54—55).

Із історичної точки зору археологічні знахідки добре ілюструють (і водночас підтверджують) повідомлення літопису про державну діяльність київських князів, насамперед — Володимира Святославича та Ярослава Володимировича, спрямовану на зміцнення південних рубежів Київської Русі. Пороські землі історично являли собою порубіжні землі зі Степом, а сама річка Рось грала роль зручного природнього оборонного фактора, своєрідного фронтира між світом осілих землеробів та степових кочовиків. Київські князі традиційно розміщували тут спеціальні контингенти, які захищали столицю Русі від нападів кочовиків.

Літопис містить розповідь про військовий похід Володимира Святославича на Ятвягів 983 р. (ПВЛ 1950, с. 58, 256). Під 1032 р. в літописі повідомлено, що «*Ярославъ поча ставити городы по Рси*», тобто будувати нову оборонну лінію вздовж лівого берега річки Рось (ПВЛ 1950, с. 101; ПСРЛ, 2, с. 136). За рік до того, великий князь київський Ярослав разом з чернігівським князем Мстиславом здійснили похід проти Ляхів (Польщі), повернули до київської держави Червенські гради, а захоплених у полон полонених «*ляхів*» «*и посади Ярослав своя по Рси, и суть и до сего дни*» (ПВЛ 1950, с. 101; ПСРЛ, 2, с. 136). Одночасно літопис відзначає у 30—40-х рр. XI ст. значну військову активність Ярослава Мудрого (колишній новгородський князь добре знав цей регіон) у Прибалтійських землях. У 1030 р., узявши у поляків Белз, «*иде Ярослав на Чудь; и победи я, и постави город Юрьев*» (сучасне м. Тарту) (ПВЛ 1950, с. 101; ПСРЛ, 2, с. 136). Відомо про походи великого князя на ятвягів (1038 р.), литву (1040 р.) ямь (1042 р.) та Мазовію (1047 р.) (ПВЛ 1950, с. 103; ПСРЛ, 2, с. 136; НПЛ 1950, с. 181).

На думку П. Толочка, окремі укріплення пороської оборонної лінії виникають ще наприкінці X — початку XI ст. за Володимира Великого (Толочко 1975, с. 44—46). Ю. Моргунов відносить час спорудження пороської ділянки Змієвого валу до 1008 р. (Моргунов 2005, с. 255). М. Кучера та Л. Іванченко пов'язують будівництво пороської оборонної лінії з діяльністю Ярослава Мудрого (Кучера 1987, с. 176—178; Кучера, Іванченко 1987, с. 69—70). На сьогодні, аналізуючи наявні археологічні та письмові джерела важко визначити, з яким з великих київських князів слід пов'язувати будівництво нової оборонної лінії: точніше датування фортифікаційної системи на Поросі буде можливим лише в результаті масштабних археологічних досліджень городищ та ділянок Змієвого валу в регіоні.

На протилежному лівому березі р. Рось (приблизно на відстані 500 м від могильника Острів) знаходиться давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси. Воно має овальну форму та витягнуте з півночі на південь. Його площа разом з укріпленнями становить 1,75 га, майданчик всередині укріплень — 0,85 га¹. В'їзд до городища був орієнтований на річку та розташовувався із заходу. У цьому місці добре простежено розрив у системі укріплень та пониження топографії. На сьогоднішній день відстань від в'їзду до урізу води становить в середньому 55 м. Городище відоме дослідникам ще з першої половини XIX ст. Вперше воно було описано І. Фундуклеєм у 1848 р. (Фундуклей 1848, с. 145), згодом — Л. Похилевичем та В. Антоновичем (Похилевич 1864, с. 518; Антонович 1895, с. 54).

1. Тахеометричні обміри — к. і. н. О. Манігди.

Перші археологічні розвідки провів тут М. Брайчевський у 1947 р. Дослідник здійснив візуальне обстеження та зібрав підйомний матеріал, визначив приблизні межі неукріпленого окольного граду, який примикав до городища з північного сходу (Брайчевський 1947, с. 16—17). М. Кучера у 1972 р. здійснив нове обстеження Сухоліського городища, а у 1980 р. заклав два невеличких стратиграфічних шурфи (1,0 × 0,5 м та 0,5 × 0,5 м) (Кучера 1972, с. 37—39; Кучера 1980, с. 39—40). У 1985 р. Р. Орлов і Б. Магомедов провели обміри городища та поточили межі неукріпленого поселення (Орлов, Магомедов 1985, с. 6—7). М. Кучера та Л. Іванченко віднесли городище в Сухолісах до групи найраніших городищ Поросся, відмітивши наявність фрагментів керамічного посуду X — першої половини XI ст. (Кучера, Іванченко 1987, с. 69—70).

Вірогідно, саме з цим городищем слід пов'язувати населення, яке залишило могильник Острів. В цілому, незважаючи на постійний науковий інтерес до цієї ланки пороської оборонної лінії, воно і досі залишається фактично недослідженим; тому археологічні дослідження городища та неукріпленого поселення в урочищі Старі Сухоліси ми відносимо до наукових пріоритетів ААЕ ІА НАН України у найближчі польові сезони.

Підбиваючи підсумки, ще раз підкреслюємо: Поросся у XI—XIII ст. набуває особливо важливої стратегічної ролі, прикриваючи з півдня головний політичний та економічний центр давньоруської держави, його столицю — Київ. Регіон і нині залишається досить маловивченим археологічно, кожна нововиявлена пам'ятка фактично приносить нам більше запитань, ніж відповідей. Результати вивчення некрополя Острів у 2017—2019 рр. не лише значно розширили нашу інформаційну базу щодо характерних особливостей системи оборони південних рубежів Давньоруської держави, але й відкрили нову сторінку зв'язків між давнім населенням України та країн Прибалтики за доби середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

Алешковський, М. Х. 1960. Курганы русских дружинников XI—XII вв. *Советская археология*, 1, с. 70-90.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. (Приложение к XV т. «Древности»). Москва: М. Г. Волчанинов.

Арциховский, А. В. 1946. Русское оружие X—XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 4, с. 3-17.

Баранов, В., Івакін, В. 2018. Нововиявлений балтський некрополь древнерусского времени в Пороссе. In: *International scientific conference «Cultural heritage: research, valorization, promotion»: through science, to cognition of national heritage: program a. abstracts, Chisinau, May 30—31*. Chişinău: Institutul patrimoniului cultural, с. 79.

Бейлекчи, Вал. В. 2017. Топоры муромы. *Краткие сообщения Института археологии*, 247, с. 355-371.

Бельский, С. В. 2018. Погребальные памятники Карельского перешейка и северного Приладожья XI—XIII вв. *Археологические исследования 2010—2016 гг.* В: Хлопачев, Г. А. (ред.). *Опорные археологические памятники и региональные хронологические схемы Восточной Европы*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 131-262. Свод археологических источников Кунсткамеры, 5.

Брайчевський, М. Ю. 1947. *Дневник разведки экспедиции «Большой Киев» Средне-Росский отряд*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27.

Возный, И. П. 2014. Ударное вооружение Северной Буковины XII — первой половины XIII вв. *Stratum plus*, 6, с. 55-64.

Возный, І. П., Федорук, А. В. 2013. Ударна зброя XII — першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра. *Вісник інституту археології Львівського університету*, 8, с. 53-64.

Дернович, С. Д. 2007. Североевропейский импульс в материальной культуре населения центральной Беларуси в эпоху викингов. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 14, с. 118-135.

Івакін, В., Івакін, Г., Баранов, В., Бібіков, Д., Гнера, В. 2017. Нововиявлений балтський могильник XI ст. на Пороссі. В: *Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей. Тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції (Львів—Винники, 8—11 листопада 2017 р.)*. Львів, с. 5-7.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Зоценко, І., Сорокун, А. 2018. Середньовічний балтський могильник на Пороссі (за результатами археологічних досліджень 2017—2018 рр.). В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 156.

Івакін, В., Баранов, В. 2019. Археологічні дослідження західно-балтського могильника Острів-1 у Пороссі. В: *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. Чернівці: Технодрук, с. 54-55.

Каинов, С. Ю. 2018. Погребения с предметами вооружения Гнездовского некрополя. В: Каинов, С. Ю. (ред.). *Гнездовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. Москва: ГИМ, 1, с. 212-241. Труды ГИМ, 210.

Кирпичников, А. Н. 1966а. *Древнерусское оружие, 1: Мечи и сабли*. Москва, Ленинград: Наука. Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1-36.

Кирпичников, А. Н. 1966б. *Древнерусское оружие, 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: Наука. Археология СССР. Свод археологических источников, Е 1-36.

Кучера, М. П. 1972. *Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городищ Київщини в 1972 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/24а.

Кучера, М. П. 1980. *Отчёт о работе экспедиции Змиевые валы в 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/34.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавський компонент древнерусської культури. *Stratum plus*, 5, с. 43-81.

Макаров, Н. А., Зайцева, И. Е., Красникова, А. М. 2013. Парадный топорик с княжескими знаками из Суздальского ополья. В: Молодин, В. И., Шуньков, М. В. (ред.). *Фундаментальные проблемы археологии, антропологии и этнографии Евразии. К 70-летию академика А. П. Деревянко*. Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, с. 435-444.

Милашевський, О. С. 2019. Матеріали черняхівської культури з розкопок 2017 р. багатощарової пам'ятки біля с. Острів на Київщині. *Oium*, 6: Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана, с. 118-132.

Моргунов, Ю. Ю. 2005. К проблематике изучения южнорусских змиевых валов. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в IX—XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга*. Москва: Наука, с. 253-268.

НПЛ. 1950. *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов*. Ред. и предисловие Насонов, А. Н. Москва; Ленинград: АН СССР.

Одинцов, Г. Ф. 1978. К истории древнерусских названий метательного копья (луца и его варианты; сулица, совь, копейце). В: *Этимология*. Москва: Наука, с. 101-111.

Орлов, Р. С., Магомедов, Б. В. 1985. *Отчёт о разведках в Белоцерковском и Таращанском районах Киевской области в 1985 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/1а.

Петерсен, Я. 2005. *Норвежские мечи эпохи викингов*. Санкт-Петербург: Альфарат.

Плавінські, М. 2007. Ланцетаподібні наконечники коп'я на території Беларусі: храналогія і тапаграфія знаходок. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 14, с. 156-175.

Плавінські, М. 2012. Элітнае узбраенне X—XIII стагоддзя на тэрыторыі Беларусі. *Беларускі гістарычны часопіс*, 4, с. 12-23.

Плавінські, М. 2013. *Узбраенне Беларускіх земляў X—XIII стагоддзя*. Мінск: Галіяфі.

Плавинский, Н. А. 2014а. Вооружение западных земель Руси X — первой половины XI в.: становление древнерусской традиции и формирование региональных особенностей (по материалам с территории Беларусі). В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 62-73.

Плавинский, Н. А. 2014b. Узколезвийные топоры с профилированным обухом с территории Беларусі: вопросы происхождения и хронологии типа. В: Бурцев, И. Г. (ред.). *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула: Куликово поле, с. 72-88.

ПВЛ. 1950. *Повесть временных лет*. Москва; Ленинград: АН СССР, 1.

Похилевич, Л. И. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии*. Киев: Киевопечерская лавра.

Приходнюк, О. М. 1979. Археологічні розвідки на Пороссі. *Археологія*, 31, с. 83-96.

ПСРЛ. 1885. *Полное собрание русских летописей*. Т. 10, VIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Министерство внутренних дел.

ПСРЛ. 1923. *Полное собрание русских летописей*. 1: Ипатьевская летопись. Петроград: Первая Петроградская трудовая артель печатников.

Пушкина, Т. А., Мурашева, В. В., Ениосова, Н. В. 2012. Гнездовский археологический комплекс. В:

Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках. Археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 244-273.

Сиволап, М., Борисов, А., Марченко, О. 2017. Сокири давньоруського часу з фондів черкаського міського археологічного музею Середньої Надніпрянщини. *Переяславка: Наукові записки ННІІЗ «Переяслав»*, 14 (16), с. 64-67.

Спицын, А. 1896. *Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л. К. Ивановского*. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов. Материалы по археологии России, 20.

Тетеря, Д., Юрченко, О. 2016. Знахідки давньоруських сокир на території південно-західної Переяславщини. *Наукові записки з української історії*, 39, с. 17-25.

Тетеря, Д., Юрченко, О. 2017. Зброя ближнього бою давньоруської доби з території південно-західної Переяславщини. *Переяславка: Наукові записки ННІІЗ «Переяслав»*, 12 (14), с. 455-465.

Толочко, П. П. 1975. Киевская земля. В: Бескровный, Л. Г. (ред.). *Древнерусские княжества X—XIII вв.* Москва: Наука, с. 5-56.

Фундуклей, И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Ф. Гликсберг.

Шекун, О. В., Веремійчик, О. М. 1997. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. В: Моця, О. П. (ред.). *Південно-руське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 69-98.

Atgasis, M. 1997. *Ava cirvji Latvija. Arheologija un etnografija*, XIX, p. 53-62.

Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII: Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, p. 99-127.

Baranov, V., Ivakin, V., Shiroukhov, R. 2019. The Balts and Kievan Rus'. New Baltic Cemetery of the 11th Century in Ukraine. In: *25th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists Beyond paradigms 2019. Abstract Book*, p. 15.

Bertašius, M. 2016. Central Lithuanian Cemeteries. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkevičiūtė, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania*. Vilnius, p. 226-235.

Bogucki, M. 2016. Intercultural relations of the inhabitants of Polish territory in the 9th and 10th centuries. In: Urbańczyk, P. (ed.). *The past societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle ages*, 5: 500—1000 A. D. Warsaw, p. 224-276.

Frei, K. M., Makarov, N., Nosch, M.-L., Skals, I., Berghe, I. V., Zaytseva, I. 2016. An 11th century 2/2 Twill from a Burial in Shekshovo in Russia. *Archaeological Textiles Review*, 58, p. 34-42.

Kazakevicius, V. 1996. *IX—XIII Baltu kalavijai*. Vilnius: Alma littera.

Kotowicz, P. N. 2011. Early Medieval Ornamented Axes from the territory of Poland. *Studia Universitas Cibiniensis. Series Historica*, VIII: Supplementum, 1, p. 105-132.

Plavinski, M. 2011. Axes with the Narrow Blade and Profiled Butt from the Territory of Belarus. In: Kucypera, P., Pudło, P. (ed.). *Cum Arma et Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*. Toruń: A. Marszałek, p. 91-106.

Tvauri, A. 2012. *The Migration period, Pre-viking age and Viking age in Estonia*. Tartu: University of Tartu. Estonian Archaeology, 4.

REFERENCES

- Aleshkovskii, M. Kh. 1960. Kurgany russkikh družhinikov XI—XII vv. *Sovetskaiia arkhologia*, 1, s. 70-90.
- Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. (Prilozhenie k XV t. «Drevnosti»). Moskva: Tipografiia M. G. Volchaninova.
- Artsikhovskii, A. V. 1946. Russkoe oruzhie X—XIII vv. *Doklady i soobshcheniia istoricheskogo fakulteta MGU*, 4, s. 3-17.
- Baranov, V., Ivakin, V. 2018. Novoviyavleniia baltskii nekropol drevnerusskogo vremeni v Porose. In: *International scientific conference «Cultural heritage: research, valorization, promotion»: through science, to cognition of national heritage: program a. abstracts, Chisinau, May 30—31*. Chisinau: Institutul patrimoniului cultural, p. 79.
- Beilekchi, Val. V. 2017. Topory muromy. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii*, 247, s. 355-371.
- Belskii, S. V. 2018. Pogrebalnye pamiatniki Karelskogo peresheika i severnogo Priladozhia XI—XIII vv. *Arkheologicheskie issledovaniia 2010—2016 gg.* In: Khlopachev, G. A. (ed.). *Opornye arkhologicheskie pamiatniki i regionalnye khronologicheskie skhemy Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: MAE RAN, s. 131-262. Svod arkhologicheskikh istochnikov Kunstkamery, 5.
- Braichevskii, M. Iu. 1947. *Dnevnik razvedki ekspeditsii «Bolshoi Kiev» Sredne-Rosskii otriad*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64 (fond ekspeditsii), 1947/27.
- Voznyi, I. P. 2014. Udarnoe vooruzhenie Severnoi Bukoviny XII — pervoi poloviny XIII vv. *Stratum plus*, 6, s. 55-64.
- Voznyi, I. P., Fedoruk, A. V. 2013. Udarina zbroia XII — pershoi poloviny XIII st. z terytorii Verkhnoho Pruta ta Serednoho Dnistra. *Visnyk instytutu arheolohii Lvivskoho universytetu*, 8, s. 53-64.
- Dernovich, S. D. 2007. Severoevropetskii impuls v materialnoi kulture naseleniia tsentralnoi Belarusi v epokhu vikinogov. *Materyjaly pa archiealohii Bielarusi*, 14, s. 118-135.
- Ivakin, V., Ivakin, H., Baranov, V., Bibikov, D., Hnera, V. 2017. Novoviyavleniia baltskii mohylnyk XI st. na Porossi. In: *Mihratsii ta innovatsii: u poshukakh pervynnosti idei, rechei i liudei. Tezy dopovidei uchastykiv mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (Lviv—Vynnyky, 8—11 lystopada 2017 r.)*. Lviv, s. 5-7.
- Ivakin, V., Baranov, V., Bibikov, D., Zotsenko, I., Sorokun, A. 2018. Serednovichnyi baltskii mohylnyk na Porossi (za rezultaty arkhelohichnykh doslidzhen 2017—2018 rr.). In: *I Vseukrainskyi arkhelohichnyi z'ezd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 156.
- Ivakin, V., Baranov, V. 2019. Arkheolohichni doslidzhenia zakhidno-baltskoho mohylnyka Ostriv-1 u Porossi. In: *Per aspera ad astra: do 100-litnoho yuvileiu vidomoho arkheloha Borysa Tymoshchuka. Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 54-55.
- Kainov, S. Iu. 2018. Pogrebeniia s predmetami vooruzheniia Gnezdovskogo nekropolia. In: Kainov, S. Iu. (ed.). *Gnezdovskii arkhelohicheskii kompleks. Materialy i issledovaniia*, 1. Moskva: Izd-vo GIM, s. 212—241. Trudy GIM, 210.
- Kirpichnikov, A. N. 1966a. *Drevnerusskoe oruzhie, 1: Mechi i sabli*. Moskva, Leningrad: Nauka. Arkheologia SSSR. Svod arkhelohicheskikh istochnikov, E 1-36.
- Kirpichnikov, A. N. 1966b. *Drevnerusskoe oruzhie, 2. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteny IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: Nauka. Arkheologia SSSR. Svod arkhelohicheskikh istochnikov, E 1-36.
- Kuchera, M. P. 1972. *Zvit pro robotu rozvidzhanu po obstezhenniu horodyshch Kyivshchyny v 1972 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Kuchera, M. P. 1980. *Otchet o rabote ekspeditsii Zmievy valy v 1980 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/34.
- Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprov'ia*. Kiev: Naukova dumka.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.
- Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-81.
- Makarov, N. A., Zaitseva, I. E., Krasnikova, A. M. 2013. Paradnyi toporik s kniazheskimi znakami iz Suzdalskogo opo-
- lia. In: Molodin, V. I., Shunkov, M. V. (eds.). *Fundamentalnye problemy arkhologii, antropologii i etnografii Evrazii. K 70-letiiu akademika A. P. Derevianko*. Novosibirsk: IAiE SO RAN, s. 435-444.
- Mylashevskiy, O. S. 2019. Materialy cherniakhivskoi kultury z rozkopok 2017 r. bahatosharovoi pamiatky bilia s Ostriv na Kyivshchyni. *Oium*, 6: Starozhytnosti varvarskikh plemen u pershii polovyni I tys. n. e.: do 90-richchia V. D. Barana, s. 118-132.
- Morgunov, Iu. Iu. 2005. K problematike izucheniia iuzhnorusskikh zmievnykh valov. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v IX—XIV vekakh. Vzaimodeistvie Severa i Iuga*. Moskva: Nauka, s. 253-268.
- NPL. 1950. *Novgorodskaia Pervaia letopis starshego i mladshego izvodov*. Ed. and foreword Nasonov, A. N. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Odintsov, G. F. 1978. K istorii drevnerusskikh nazvanii metatelnogo kopia (lushcha i ego varianty; sulitsa, sov, kopiitse). In: *Etimologiia*. Moskva: Nauka, s. 101-111.
- Orlov, R. S., Magomedov, B. V. 1985. *Otchet o razvedkakh v Belotserkovskom i Tarashchanskom raionakh Kievskoi oblasti v 1985 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/1a.
- Petersen, Ia. 2005. *Norvezhskie mechi epokhi vikingov*. Sankt-Peterburg: Alfarat.
- Plavinski, M. 2007. Lancetapadobnyia nakaniecniki kopjau na terytorii Bielarusi: chranalohija i tapahrafija znachodak. *Materyjaly pa archiealohii Bielarusi*, 14, s. 156-175.
- Plavinski, M. 2012. Elitnaje uzbrajennie X—XIII stahoddziau na terytorii Bielarusi. *Bielaruskii histarycny casopis*, 4, s. 12-23.
- Plavinski, M. 2013. *Uzbrajennie Bielaruskich ziendlau X—XIII stahoddziau*. Minsk: Halijafy.
- Plavinski, N. A. 2014a. Vooruzhenie zapadnykh zemel Rusi X — pervoi poloviny XI v.: stanovlenie drevnerusskoi traditsii i formirovanie regionalnykh osobennosti (po materialam s territorii Belarusi). In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (eds.). *Rus v IX—XII vekakh. Obschestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 62-73.
- Plavinski, N. A. 2014b. Uzkolezviinye topory s profilirovannym obukhom s territorii Belarusi: voprosy proiskhozhdeniia i khronologii tipa. In: Burtsev, I. G. (ed.). *Voinskie traditsii v arkhelohicheskom kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekovia*. Tula: Kulikovo pole, s. 72-88.
- PVL. 1950. *Povest vremennykh let*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 1.
- Pokhilevich, L. I. 1864. *Skazaniia o naseleennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kievopcherskaia lavra.
- Prykhodniuk, O. M. 1979. Arkheolohichni rozvidky na Porossi. *Arkheolohiia*, 31, s. 83-96.
- PSRL. 1885. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. 10, VIII: Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiu. Sankt-Peterburg: Ministerstvo vnutrennikh del.
- PSRL. 1923. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1: Ipatvskaiia letopis. Petrograd: Pervaia Petrogradskaia trudovaia artel pechatnikov.
- Pushkina, T. A., Murasheva, V. V., Eniozova, N. V. 2012. Gnezdovskii arkhelohicheskii kompleks. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh. Arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 244-273.
- Syvolap, M., Borysov, A., Marchenko, O. 2017. Sokyry davnorusskoho chasu z fondiv cherkaskoho miskoho arkhelohichnoho muzeiu Serednoi Nadnupriianshchyny. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 14 (16), s. 64-67.
- Spitsyn, A. 1896. *Kurgany S.-Peterburgskoi gubernii v raskopkakh L. K. Ivanovskago*. Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov. Materialy po arkhologii Rossii, 20.
- Teteria, D., Yurchenko, O. 2016. Znakhidky davnorusskikh sokyr na terytorii pviddenno-zakhidnoi Pereiaslavshchyny. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 39, s. 17-25.
- Teteria, D., Yurchenko, O. 2017. Zbroia blyzhnoho boiu davnorusskoi doby z terytorii pviddenno-zakhidnoi Pereiaslavshchyny. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 12 (14), s. 455-465.
- Tolochko, P. P. 1975. Kievskaiia zemlia. In: Beskrovnyi, L. G. (ed.). *Drevnerusskie kniazhestva X—XIII vv.* Moskva: Nauka, s. 5-56.
- Funduklei, I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kiev: F. Gliksberg.

Shekun, O. V., Veremiichyk, O. M. 1997. Poselennia Liskove u verkhiv'iakh r. Bilous. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdenno-ruske selo IX—XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, s. 69-98.

Atgazis, M. 1997. Ava cirvji Latvija. *Arheologija un etnografija*, XIX, p. 53-62.

Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII: Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, p. 99-127.

Baranov, V., Ivakin, V., Shiroukhov, R. 2019. The Balts and Kievan Rus'. New Baltic Cemetery of the 11th Century in Ukraine. In: *25th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists Beyond paradigms 2019. Abstract Book*, p. 15.

Bertašius, M. 2016. Central Lithuanian Cemeteries. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkevičiūtė, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania*. Vilnius, p. 226-235.

Bogucki, M. 2016. Intercultural relations of the inhabitants of Polish territory in the 9th and 10th centuries. In: Urbańczyk, P. (ed.). *The past societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle ages, 5: 500—1000 A. D.* Warsaw, p. 224-276.

Frei, K. M., Makarov, N., Nosch, M.-L., Skals, I., Berghe, I. V., Zaytseva, I. 2016. An 11th century 2/2 Twill from a Burial in Shekshovo in Russia. *Archaeological Textiles Review*, 58, p. 34-42.

Kazakevicius, V. 1996. *IX—XIII Baltu kalavijai*. Vilnius: Alma littera.

Kotowicz, P. N. 2011. Early Medieval Ornamented Axes from the territory of Poland. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, VIII: Supplementum, 1, p. 105-132.

Plavinski, M. 2011. Axes with the Narrow Blade and Profiled Butt from the Territory of Belarus. In: Kucypera, P., Pudlo, P. (ed.). *Cum Arma et Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*. Toruń: A. Marszałek, p. 91-106.

Tvauri, A. 2012. *The Migration period, Pre-viking age and Viking age in Estonia*. Tartu: University of Tartu. Estonian Archaeology, 4.

V. I. Baranov, V. H. Ivakin

THE GRAVES WITH WEAPONS AT THE OSTRIV BURIAL GROUND (excavations of 2017—2019)

In 2017 the new burial ground on the right bank of Ros river between Puhachivka and Ostriv villages, in Rokytno district, Kyiv region was discovered. During 2017—2019 67 burials have been excavated there. Diverse and spectacular archaeological objects discov-

ered during excavations — the spiral torques, cross-bow ladder fibulae of type Bliujiene V, penannular brooches with rolled terminals, poppy-head terminals, funnel-shaped terminals, star-shaped terminals and widening terminals, bracelets with zoomorphic terminals, chains, temporal-rings and rings — all these grave goods are typical to Western Baltic tribes (Old Prussians, Curonians, Skalvians). The burial assemblages with weapons compose the notable number. Buried men were equipped with axes, spears, pila. As M. Plavinsky stated using of the pillum was the feature of Baltic military-technic tradition. In general the weapons discovered in the Ostriv burial ground points to the prevalence of infantry in that community. This allows suggest that people buried in the Ostriv burial ground were the warriors of Ros defensive line.

From historical point of view archaeological finds well illustrate and prove the chronicle evidences about activity of first Kyiv princes, first of all of Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise, directed to the strengthening of the southern borders of Kyiv Rus. The lands of Ros basin historically were the border with steppe and the Ros river was a proper, natural defensive factor, the frontier between the world of settled farmers and steppe nomads. Kyiv princes traditionally placed here their military forces, defending the capital of Rus from nomadic charges. We believe that the Ostriv burial ground could be associated with the garrison of Stari Sukholisy hill-fort consisted of Western Baltic people.

Keywords: Old Rus, burial ground, Western Baltic tribes, weapons, Porossya, fortification.

Одержано 18.12.2019

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович, науковий співробітник Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.

BARANOV Vyacheslav, Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6388-4091;

e-mail: baranov.vyacheslav1983@gmail.com.

ІВАКІН Всеволод Глібович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.

IVAKIN Vsevolod, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0074-1963; e-mail: wkniaz16@ukr.net.